

Cilt/Volume 4, Sayı/Issue 7, Ocak/January 2022, ss. 261-282.

Geliş Tarihi–Received Date: 04.06.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 09.09.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

 MEHMET ERKAN KILLIOĞLU*

 10.53718/gttad.947548

ÖZ

Afganistan, Orta Asya'ya olan sınırı nedeniyle Rus Çarlığı ve onun halefi olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dış politikası ve güvenlik önceliklerinde her zaman ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Bilindiği üzere Afganistan, 19. yüzyılda İngiltere ve Rus Çarlığı arasında “*Büyük Oyun*” adıyla anılan rekabet ve nüfuz mücadelesinin yaşandığı bölgelerden biri olmuştur. Rus Çarlığı ve İngiliz İmparatorluğu yaşanan bu nüfuz mücadelesinin yıkıcı bir hal almaması için o Afganistan'ın iki devlet arasında tampon bir bölge olarak kalmasını en uygun yol olarak görmüşler ve bu konuda uzlaşmışlardır. Bu rekabet Rus Çarlığı'nın en büyük korkularından birisi olan güneyden gelecek saldırılara açık olma tehlikesini arttırdığı Çarlık bu konuya oldukça temkinli bir şekilde yaklaşmış ve bu korkuyu halefi olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) de miras bırakmıştır. Rus Çarlığı ve SSCB'nin bu hassasiyetinin uluslararası alanda önemli yansımaları olmuştur. 1920'li yıllarda Orta Asya'da Bolşevik idaresine karşı bir tepki olarak başlayan Basmacı İsyanı bu korkuyu daha da kronik bir hale getirmiştir. Bu yüzden SSCB, Orta Asya'nın elinden çıkarması için bir an önce Basmacı İsyanı'nı sonlandırmaya çalışmıştır. Tüm mali, idari ve askeri kaynaklarını bu sorunla mücadeleye tahsis etmiştir. Çünkü Basmacılar Orta Asya'daki Sovyet hedeflerine saldırılar yaptıktan sonra Kızıl Ordu'nun takibinden kurtulmak için Ceyhun (*Amu Derya*) Nehri'ni geçerek Afganistan topraklarına sığınmıştır. Basmacıların bu eylemlerini sonlandırmak için Sovyet idaresi, sınırda yer alan Orta Tugay Adası'nın hükümrancılığı ile ilgili sorunu koz olarak karar vermiştir. 1920'li yılların ortalarında, Sovyet-Afgan sınır anlaşmazlığı uluslararası gündemi işgal eden konulardan biri olmuştur. Ada'nın hükümrancılığı konusundaki anlaşmazlık, 1895 yılında ortaya çıkmıştır. Bu tarihte Afganistan, günümüz Özbekistan'ının Tirmiz şehrinin karşısında yer alan Aral Peygamber Adası üzerinde hak iddia etmiştir. Afganistan buna ilave olarak 1900 yılında şimdiki Tacikistan ile kara sınırını çizen Penc Irmağı üzerinde, Saray'ın hemen karşısında yer alan Orta Tugay Adası üzerinde de hak iddiasında bulunmuştur. Çünkü Afganistan nehir üzerindeki adaların, nehirler kurduğu zaman Afganistan kıyısı ile birleştiğini, bunun da sınırın korunmasını zorlaştırdığını ve daha önce yapılan anlaşmaya göre bu bölgelerin kendi toprakları olduğunu iddia etmiştir. 1913 yılında Penc Nehri üzerindeki büyük adalardan birisi olan Orta Tugay Adası nehrin kuruması nedeniyle bir kez daha Afganistan kıyısından rahatça ulaşılabilir hale gelmiştir. Bu durumdan istifade etmek ve hak iddialarını desteklemek için Afgan tarafı askerlerini adaya göndermiştir. Bu olay sonucunda Ada'daki Rus güçleri ile Afgan askerleri karşı karşıya gelmiş ve taraflar arasında çatışma çıkmıştır. Afganistan, bu durumdan kaynaklanan ihtilafı başarılı bir şekilde uluslararası kamuoyuna taşımıştır. Afganistan'a karşı takınılacak saldırgan bir tutumun aleyhine olacağını gören SSCB yönetimi bu yüzden adanın hükümrancılığı konusu Afganistan'ın Basmacılara verdiği desteğin sonlandırılması için pazarlık malzemesi haline getirmeye karar vermiştir. Bu kapsamda SSCB, adanın Afganistan'a geri verilmesine karşılık olarak Basmacılar verilen desteğin kesilmesini talep etmiştir. Bu istek Afgan tarafınca kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği Afganistan'a taviz vermiş gibi görünse de taktiksel açıdan kazançlı çıkmıştır. Uluslararası barışın tesisi için çalışan bir güç olduğunu ve hiçbir devletten irredentist talepleri olmadığı iddiasında olan Sovyetler bu olayı kendi propaganda amaçları için kullanma yoluna gitmiştir. Bu hamle sonucunda Afganistan'daki lojistik desteği kesilen Basmacı Hareketi Orta Asya'da marjinalleştirilmiş ve 1930'a doğru tamamen bastırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Sovyetler Birliği, Basmacılar, Ceyhun Nehri, Penc Irmağı, Orta Tugay Adası, Mahmut Beg Tarzi.

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, TÜRKİYE, E-Posta: mehmeterkan@comu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3146-2609

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

SOVIET-AFGHAN BORDER DISPUTE ON ISLAND OF URTHA TUGAI AND THE BASMACHI UPRISING

ABSTRACT

Because of its borders with Central Asia, Afghanistan, has always had a privileged position in the foreign policy and security priorities of the Tsarist Russia and the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). As it is known, Afghanistan became one of the regions where the rivalry and influence struggle between the British Empire and Russia, known as the Great Game. Russia and the Britain considered that Afghanistan to remain as a buffer zone between the two states as the most appropriate way to prevent this struggle of influence from becoming destructive. Because that rivalry increased the danger of being open to intrusion from the south, which was one of the biggest fears of Russia. Russia left that fear of “invaders from south” to its successor, the USSR. Russia’s and the USSR’s that priority had important reflections in the international arena. The Basmachi Uprising, which started as a reaction against the Bolshevik rule in Central Asia in the 1920s, made this fear even more chronic. Therefore, the USSR tried to suppress the Basmachi Revolt as soon as possible so that Central Asia would not be out of her control. In order to quit the Basmachi Uprising, the USSR has allocated all its financial, administrative and military resources to the fight against Basmachis. Because whenever the Basmachis attacked the Soviet targets in Central Asia, they took refuge in Afghanistan by crossing the Ceyhun (Amu Derya) River to avoid the pursuit of the Red Army. In order to end the actions of the Basmachis, the Soviet administration decided use the sovereignty problem of the Urtha Tugai island. In the mid-1920s, the Soviet-Afghan border dispute, combined with the Basmachi Uprising, became one of the main issues occupying the international agenda. The dispute over the island first arose in 1895. At that time, Afghanistan claimed the Aral Peygamber island, located opposite the city of Tirmiz in modern-day Uzbekistan. In addition to this, Afghanistan also claimed island of Urtha Tugai in 1900. Afghanistan claimed that the islands because they were connected with her territory when the river dries up. That makes it difficult to guard the border. In 1913, Urtha Tugai, became easily accessible from the Afghan coast once again due to summer drought. In order to make that situation an opportunity for the control of the island, the Afghan state sent her soldiers to the island. As a result of that decision, the Russian forces and Afghan soldiers collided and skirmished on the island. However, Afghans could not beat the Russians and the island remained under Russia’s control. Afghanistan has successfully brought the conflict arising from this situation to the international public arena. Realizing that an aggressive attitude towards Afghanistan would be against her, the USSR demanded that the support given to the Basmachis would be quit in order to return the island to Afghanistan. This request was accepted by the Afghan side. As a result, the Basmachi Uprising was marginalized in Central Asia and completely suppressed towards 1930’s.

Keywords: Afghanistan, Soviet Union, Basmachi, Amu Darya, Panj River, Urtha Tugai Island, Mahmud Beg Tarzi.

GİRİŞ

Afganistan, Orta Asya’yla olan sınırı nedeniyle Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliği’nin dış politikası ve güvenlik önceliklerinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Bilindiği üzere Afganistan 19. yüzyılda İngiliz İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasında yaşanan ve “*Büyük Oyun*” adı verilen rekabet ve nüfuz mücadelesinin cereyan ettiği bölgelerden biridir. Hem Rus Çarlığı hem de İngiltere arasında yaşanan bu rekabet ve nüfuz mücadelesinin kendilerine zarar verecek bir hal almaması için Afganistan’ın iki devlet arasında tampon bölge olmasını en uygun çözüm olarak görmüşlerdir. İngiltere ve Rusya arasında yaşanan bu rekabet, Rus Çarlığı’nın en büyük korkularından birisi olan güneyden gelebilecek olan ve uçsuz bucaksız Kazak Bozkırı’nda bu türden bir istilayı durduracak doğal hemen hiçbir engel olmaması sebebiyle, Rusya’nın kalbine kadar ilerleyecek olan bir istila korkusunu tetiklemiştir. Bu ihtimal Rus Çarlığı’nın tüm tarihi boyunca kaçınmaya çalıştığı bir durumdur. Rus Çarlığı’nın halefi olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) de bu korkuyu miras olarak devralmıştır. Rus Çarlığı ve onun uluslararası arenadaki mirasçısı olan SSCB’nin bu konudaki hassasiyetinin siyasî, iktisadî, askerî ve demografik alanlarda çok önemli yansımaları olmuş, her iki devletin de politikalarını şekillendirmiştir. Ekim Devrimi’ni takiben, 1920’li yıllarda Türkistan’daki Bolşevik idaresinden duyulan rahatsızlık sebebiyle ortaya çıkan Basmacı İsyanı bu korkuyu daha da derinleştirmiştir. Bu yüzden de SSCB, Türkistan’ın elinden çıkması ihtimaline karşı Basmacı İsyanı’nı bir an önce bastırmaya çalışmıştır. Bu amaçla Türkistan/Orta Asya bölgesindeki tüm siyasî, iktisadî ve malî kaynaklarını bu sorunun çözümüne tahsis etmiştir. Sovyetler Birliği’nin siyasî ve iktisadî mekanizması, Basmacı İsyanı sırasında Türkistan’daki Sovyet hedeflerine saldırılar düzenledikten sonra Kızıl Ordu’nun takibinden kurtulmak için Ceyhun (*Amu Derya*) Nehri’ni geçerek Afganistan topraklarına geçen Basmacı gruplarının hareket serbestisini sona erdirmek istemiş,

bu konuya büyük önem vermiştir. Bu yüzden Afgan-Sovyet sınırında bulunan ve mülkiyeti tartışmalı haldeki Orta Tugay Adası'ndan kaynaklanan sınır sorunu gündeme gelmiştir. Ada'nın hükümrancılığının kimde olduğunun tespit edilmesi için yapılan görüşmelerde Sovyet tarafı, Basmacı gruplarının Afganistan'a ve Afganistan'dan geri Sovyet topraklarına istikrarsızlık çıkarmak amacıyla serbest bir şekilde geçişlerini tartışmaya açmıştır.¹ Çünkü Afganistan Basmacı İsyanını hem doğrudan (silah ve asker temini) hem de dolaylı yoldan (Basmacı gruplarına barınma imkânı vererek) desteklemiştir. Bu durum iki ülke ilişkilerinin gerilmesine sebep olmuştur.²

Birbiri ile bağlantılı görülen bu iki konu Sovyetler Birliği tarafından, pazarlık konusu yapılmak üzere anlaşma masasına getirilmiştir. Durumu ihtilâflı olan ve taraflar arasında zaman zaman anlaşmazlığa yol açan Orta Tugay Adası, Ceyhun Nehri üzerinde yer alan ve yaz kuraklığı nedeniyle nehrin kurduğu dönemlerde Afganistan toprakları ile birleşen bir toprak parçasıdır. Nehir geçişini oldukça kolaylaştıran bu durumdan kaynaklanan olumsuz durumu Afganistan Devleti o dönemde başarılı bir şekilde uluslararası arenaya taşımış ve dünya kamuoyunda bilinir hale gelmesini sağlamıştır. Afgan Devleti'nin bu politikası yüzünden anlaşmazlığı güç kullanarak çözmenin ve bu kapsamda Afganistan'a karşı yapılacak bir askerî harekâtın ve izlenecek baskıcı bir politikanın diplomatik alanda kendi aleyhine olacağını fark eden SSCB yönetimi, bu yüzden adanın hükümrancılığı konusunu pazarlık malzemesi haline getirmeyi en uygun çözüm olarak görmüştür. Bu yüzden SSCB, Ada'nın Afganistan'a verilmesine karşılık Afganistan'dan, Basmacılara gösterilen kolaylıkların sona erdirilmesi talep etmiştir. Bu istek Afgan tarafınca kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği görünürde Afganistan'a karşı taviz vermiş, toprak kaybetmiş ve geri adım atmış görünmekle birlikte taktik açıdan kazançlı çıkan taraf olmayı başarmış ve Basmacı İsyanı konusunda istediği sonucu elde etmiştir. Sovyetler Birliği bu sonucu bir propaganda malzemesi haline getirmiş, uluslararası barışın tesisi için çalışan bir güç olduğunu ve hiçbir devletten irredentist talepleri olmadığı konusunu uluslararası alanda başarı ile işlemiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere, SSCB açısından taktik bir başarı olan bu anlaşma sonucunda Afganistan'la lojistik bağı kesilen Basmacı Hareketi, Türkistan'da hızla marjinalleşmiştir. Lojistik desteği kesilen, barınabileceği güvenli alanları kaybeden ve hareket serbestisi kaybolan Basmacı Hareketi, 1930'lu yılların başında yavaşlamış daha sonra da sona ermiştir.³

Bu çalışmada Basmacı İsyanı ve onun yol açtığı korkular ve isyanın 1925-1926 yılları arasında Afganistan Krallığı ile SSCB arasında yaşanan sınır anlaşmazlığı ile olan bağlantısı araştırılmaktadır. Çalışma ile alana yapılması beklenen katkı, 1925-1926 yılları arasında yaşanan bu sınır anlaşmazlığının Basmacı İsyanı ve Sovyetlerin Afganistan'ı işgaline kadar olan süreçteki etkisini ortaya koymak ve bu dönemle ilgili siyasi tarih çalışmalarındaki analizlerde kullanılacak daha detaylı bilgi sağlamaktır. Sovyetlerin Türkistan'a hâkim olmak için Basmacı İsyanı'nı sonlandırırken izlediği politikaların daha iyi anlaşılması da amaçlar arasındadır. Keza bu örnek olay üzerinden gerek Rus Çarlığı gerek SSCB, gerekse de Rusya Federasyonu'nun amacına ulaşmak için izlediği politikalarda ne derece esnek ve pragmatist olabileceğine dikkat çekebilmek de bir diğer amaçtır.

1. Basmacı Hareketi/İsyanı Nedir?

Sovyetlerin Birliği'nin Orta Asya'yı ilhak etmesinden sonra, bu duruma tepki olarak, bölgenin Sovyetler açısından siyasî ve askerî istikrarını bozan ve Sovyet idaresini tehdit eden bir gelişme ortaya çıkmıştır. Bu tepki hareketi Sovyetlerin tanımlamasıyla "Basmacılık"tır.⁴ Ceditçilik Hareketi gibi bu hareket de günümüz Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin millî kimlik inşası sürecinde atıfta buldukları bir konudur ve bu yüzden modern dönem tarih, kültür ve benliklerinin dayandığı sacayaklarından biridir. Türkistan'da kısmen Çarlık ve kısmen de Sovyetler döneminde, Ceditçilik Hareketi ile birlikte, meydana gelen en önemli olaylarından biri de Basmacılık Hareketi'dir. Basmacı, Orta Asya Türkçesi'nde "*bastırmak, baskı yapmak, zorbalık etmek*", manalarına gelen "*basmak*" fiilinden türemiş bir fiil ve tabirdir. Bu yüzden de o dönemde, gündelik kullanımda "*haydut, yol kesen, zorba*" manasına gelen negatif anlamlı bir tabir iken, 1920-1930'lu yıllarda anlam kayması yaşamış ve

¹ "Sovyet tarafı, Orta Tugay Adası'nın Sovyet topraklarına yapılan saldırılarda Basmacılar tarafından üs olarak kullanıldığını iddia etmiştir." Bkz. William S. Ritter, Jr., "The Final Phase in the Liquidation of Anti-Soviet Resistance in Tadzhikistan: Ibrahim Bek and the Basmachi, 1924-1931", *Soviet Studies*, 37/4, 1985, s. 487.

² William S. Ritter, "Revolt in the Mountains: Fuzail Maksim and the Occupation of Garm, Spring 1929", *Journal of Contemporary History*, 25/4, 1990, s. 554.

³ Mehmet Erkan Killioğlu, *Özbekistan'da Dört Tarz Siyaset ve Özbek Modernleşmesi: Ruslaşmak, Sovyetleşmek, Özbekleşmek ve İslamlaşmak*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020, s. 117, 124-126, 140 ve 149.

⁴ Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni tarih anlayışı sebebiyle Orta Asya Cumhuriyetleri'nde Basmacılık kelimesi yerine İstiklalçilik Hareketi tabiri kullanılmaktadır. Bkz. M. Coreyev, *Özbekistanın Yangı Tarihi II*, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000, s. 194; Ali Bademci, *Korbaşlar:1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1975, s. 224. Ayrıca bkz. Kahraman Recepov, *Buharaga Kızıl Armiye Baskını ve Unge Karşı Kureş: Tarih Hakikati 1920-1924*, Taşkent Manevyatı Yayınları, Taşkent 2002, s. 14. Ayrıca bu konuda Baymirza Hayit, "Türkistan'da Basmacılık (Millî Mücadele) Tarihinin Ana Hatları", V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğleri, I, İstanbul, (1986); Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili, Türkistan Ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981 adlı kaynaklara bakmak gerekir.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

Sovyetlere karşı bağımsızlık mücadelesi yürütenler anlamında kullanılmaya başlamıştır.⁵ Bu isimlendirmede Ceditçi yazar Mustafa Çokay'ın büyük etkisi olmuştur.⁶

Sovyet İdaresi Orta Asya'da Bolşevik yönetimine karşı yürütülen mücadeleyi itibarsızlaştırmak ve bu hareketi kanundışı bir hareket olarak göstermek için her fırsatı değerlendirmiştir.⁷ Bu kapsamda Orta Asya'daki Sovyet İdaresi ve yerel destekçileri 1921 yılından başlayarak Basmacılarla ilgili menfi propaganda yapma yoluna gitmişlerdir. Sıklıkla “İstiklalçiler düşman”, “Kızıl Ordu kurtarıcı” tarzında haberler yayılarak yerel halkın harekete mesafeli durması için çalışılmıştır.⁸ Bu konuda Sovyet İdaresi posterler vb. görsel materyaller de dâhil her türlü propaganda aracı kullanmıştır.

Türkistan'da Basmacı İsyanı ile başlayan silahlı muhalefete giden süreçte Ceditçilik Hareketi ihtiyaç duyulan fikri zemini, Rus idaresinin uygulamaları ise gereken fiziki zemini hazırlamıştır. Rus idaresinin uygulamaları da gereken fiziki zeminin hazırlamıştır. 1914 yılında, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında, Rus Çarlığı'nın Türkistan'a yönelik sömürgeleştirme faaliyetlerinin daha da hızlandığı ve kurumsallaştığı sırada Çarlık, yerli nüfusun tüm rahatsızlığına rağmen Türkistan'da verimli topraklara el koyarak göçmenleri buralarda iskân etmeyi sürdürme kararı almıştır. Bu karar bölge halkında büyük tepkiye sebep olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın Rus Çarlığı'na olan mali yükü artmış, özellikle daha fazla mali kaynak bulmaları konusunda Moskova tarafından baskı altında tutulan Çarlık İdaresi memurlarının bölgedeki keyfi uygulamaları huzursuzluğun daha da artmasına neden olmuştur. Bu huzursuzluk bir süre sonra geniş kapsamlı bir isyana dönüşmüştür. İsyanın en önemli sebebi ise Kazak ve Kırgızlardan müsadere edilen toprakların Avrupa Rusyası'ndan getirilen göçmenlere verilmesi, bölge halkından alınan yüksek vergiler, tüm şiddeti ile devam eden Birinci Dünya Savaşı nedeniyle ardi arkası kesilmeyen hayvan ve mal müsadereledir. Bu sayılanlara ek olarak Rus Çarlığı'nın savaş meydanındaki kayıplarını telafi edebilmek için yerli halkı da askere almaya çalışması huzursuzluğun artmasına sebep olmuştur.⁹ Çarlık İdaresi, özellikle asker toplamak için bir 8 Temmuz 1916 tarihinde bir ferman yayınlamıştır. Yayımlanan bu fermanla Çarlık İdaresi 500.000 kadar Türkistanlıyı askere çağırmıştır.¹⁰ Özellikle de asker toplama girişimi Türkistan'da 1916 Yılı Genel Ayaklanması'nın patlak vermesine yol açmıştır. 1916 yılı Genel Ayaklanması adıyla bilinen bu ayaklanma Rus kuvvetleri tarafından acımasızca bastırılmıştır.¹¹ Takip eden süreçte ise Hokand Hanlığı'nın Kızıl Ordu askerleri tarafından işgali, Hokand Muhtar Cumhuriyeti'nin yıkılması ve şehirde özellikle Kızıl Ordu bünyesinde bulunan Ermenilerin yaptığı katliam¹², Fergana Vadisi merkezli bir isyan hareketini başlatmıştır. Bu isyan hareketi tarihe “*Basmacı Hareketi*” olarak geçmiştir. Basmacı Hareketi genellikle iki kısımda incelenir:

1. Birinci kısım: 1918-1923 yılları arasındaki dönem.
2. İkinci kısım: 1926-1935 yılları arasındaki dönem.¹³

Askerî ve siyasî boyutuyla tarihçiler tarafından kaleme alınan bu hareketin ortaya çıkışının en önemli sebebi Bolşevizm'in ortaya çıkardığı terör ortamı ve Türkistan topraklarının işgal edilmesidir. Ortaya çıkış sebebi ortak gibi görünse de, Türkistan'da Hanlıklar Dönemi'nin derinleştirdiği siyasî bölünmüşlük yüzünden bu hareket tek bir merkezden yönetilememiş, genel manada Türkistan'ın bağımsızlık hareketi olsa da bölgesel hareket niteliğinden kurtulamamıştır. Basmacı İsyanı, Türkistan'da üç bölgede önemli askerî ve siyasî hareket olarak ortaya çıkmıştır. Birinci bölge eski Hokand Hanlığı'nı içine alan Fergana Vadisi bölgesi, ikincisi Buhara

⁵ Baymirza Hayit bu hususta şunları ifade etmektedir: “*Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliğine karşı isyan ederek silahlı mücadele başlatan Türkistanlılar hiçbir zaman kendilerini ‘Basmacılar’ (Baskın Yapanlar) şeklinde adlandırmamıştır. Rus siyasi literatüründe 1916 İsyanı ve Sovyet Rusya döneminde Orta Asya’da cereyan mücadele ‘Basmacılık’ (Çetecilik-Haydutluk) olarak tarif edilmiştir. Aksine bağımsızlık mücadelesi veren bu gruplar kendilerine ‘İslam Askerleri’, ‘Müslüman Abatlık Cenkçileri’, ‘Vatan Müdafaaçıları’, ‘Türkistan Bağımsızlığı’nın Askerleri’ gibi isimler vermişlerdir. Sovyetler Birliği’nin yaptığı propaganda yüzünden Türkistan’da 1918 yılında başlayan bağımsızlık mücadelesi Batı Avrupa’da da Basmacılık/Haydutluk adıyla bilinir hale gelmiştir.*” Baymirza Hayit, “Türkistan’da Basmacılık Hareketi (Milli Mücadele 1918-1934)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 17, Temmuz 1986, s. 25.

⁶ Mustafa Çokay’a göre Basmacılık, Anti-Sovyet ve Bolşevik emperyalizmine karşı mücadele eden bir harekettir. Bkz. Mustafa Chokaev, “The Basmacı Movement in Turkestan”, *The Asiatic Review*, 24/78, 1928, s. 273-288. (Kısaltılmış Türkçesi, çev. Eşref Bengi Özbilen, “Türkistan’da Basmacı Hareketi”, *Türkistan*, 1/4, 1988, s. 13. Ayrıca bkz. Mustafa Çokayoğlu (Çokayoğlu), “Bir İlmî Yalganga Karşı (Hokand Muhtariyetinin 14’ncü Yıldönümü Münasebetiyle II)”, *Yaş Türkistan*, 26, 1932, s. 8.

⁷ “*Basmacılık iyi bir söz değildir... Savaş esnasında her iki tarafın karşısındaki düşman askerini yağmacılar grubu olarak nitelemesi gibi Bolşevikler de Rus Proletaryası diktatörlüğüne karşı çıkan birinci Türkistan İhtilalcıları’na Basmacı ismini vermişlerdir.*” Bkz. Abdülvahap Oktay (Canay), “Basmacılık Toğnsida”, *Yaş Türkistan*, 2/3-4, Şubat-Mart 1930, s. 5.

⁸ Dana Ziyaeva, *Türkistan Milli Azadlık Hareketi*, Gafur Gulam Namıdaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 2000, s. 80-81.

⁹ K. Y. Bendrikov, *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskoy Kraye (1865-1924)*, Moskova 1960, s. 64-67.

¹⁰ Ercan Çelebi, “Türkistan Milli Mücadelesi: Sovyet Tarih Görüşü Bakımından Bir Değerlendirme”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/4, 2019, s. 1921.

¹¹ Ercan Çelebi, “Rusya ve Ermeni Meselesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 150, 2004, s. 39-48.

¹² Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 249-251. “*Rus Kızıl Muhafız Birliği, 14 Şubat 1918’de Eski Hokand’ı kuşatmış ve yaklaşık 14.000 kişiyi öldürerek Hokand Hükümeti’ne son vermiştir.*” Bkz. Alexandre G. Park, *Bolshevism in Turkestan, 1917-1927*, Columbia University Press, New York 1957, s. 21.

¹³ Tinçtikbek Çorotegin ve Kiyaz Moldokasimov, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaçı Tarihi*, Bişkek 2000, s. 108.

Hanlığı'nı içine alan Batı ve Doğu Buhara bölgesi, üçüncüsü ise Hive Hanlığı'nı içine alan Harezmi bölgesidir.¹⁴ Bu bölgelerde devam eden hareketlerin ömrü bölgenin coğrafi şartları ve dışarıdan yardım alabilme imkânlarına bağlı olarak değişkenlik göstermiştir.

2. Basmacı Hareketi'nin Ortaya Çıkışı

Basmacı hareketin ortaya çıkış sebebi Türkistan'da Rus işgaline duyulan tepkidir.¹⁵ Aslında bağımsızlık-isyen hareketi olmasına karşın genel olarak liderlerin yaklaşım ve tutumları incelendiğinde bir kısmının ufkunun o kadar geniş olmadığı, bağımsızlık hayalini bile kurmayı akıllarından geçirmedikleri görülmektedir. Hareketin liderleri genellikle eski alışkanlıklarını devam ettirmeyi seçmiş ve kısır çekişmelerin içinde boğulmuş, ortak düşman Sovyet İdaresi yerine birbirleri ile mücadele etmeyi tercih etmişlerdir. İşin ilginç yanı bu durum ve haleti ruhiyesinin bir alışkanlık haline gelmiş olmasıdır. Bağımsızlık sonrası dönemde de öncelikli ve ortak düşman Ruslarla topyekûn mücadele¹⁶ etmek yerine gruplar biraz güçlendiklerinde ilk iş olarak birbirleriyle çatışmayı tercih etmişler, birbirlerine üstünlük kurmaya çalışmışlardır. Hareket içinde ilginçtir ki hem Ceditçilerin hem de Kadimcilerin faaliyetleri söz konusudur ama grupların birbirlerine karşı yürüttükleri kan davası bu olayda da kaldığı yerden devam etmiştir.¹⁷ Mücadele önderleriyle Ceditçiler arasında var olan bu kopukluk ve soğukluktan ötürü hareket siyasî programdan yoksun olarak yoluna devam etmiştir.¹⁸ Ruslara karşı Türkistan'da farklı tarihlerde farklı isimler ve liderler önderliğinde birçok ayaklanma patlak vermiştir. Fakat bunların çoğu mevzi olaylar olarak kalmış ve kapsamı Basmacılık Hareketi kadar geniş olmadığı için bu hareket içinde değerlendirilmemişlerdir. Basmacı İsyanı'nı diğerlerinden ayıran bir diğer nokta ise 1917 yılı Ekim Devrimi ile aynı zamana denk gelmiş olmasıdır.

Çarlık rejiminin yıkılmasından sonra Türkistan Genel Valiliği'nin başkenti Taşkent'te de yönetim değişikliği meydana gelmiş Çarlık taraftarları görevlerini yeni yönetim taraftarlarına devretmiştir. Böylece Türkistan topraklarında "*Türksovnarkom*" (*Halk Komiserleri Meclisi*) (1918-1920) ile "*Türk Komissia*" (*Türk Komiserliği*) (1921-1928) yönetimleri ortaya çıkmıştır. Bu iki yönetimin ideolojik amacı aynı olsa da siyasî uygulamalar açısından farklılık göstermişlerdir. Basmacı İsyanı-İstiklalcilik Hareketi'nin ortaya çıkışı Türksovnarkom dönemine, büyük ölçüde kontrol altına alınması da Türk Komissia dönemine denk gelmiştir. İç savaşın dolayısıyla Rusya ile bağların kopmuş olması yüzünden oldukça müşkül duruma düşen ve yerli halkı kendi varlığına tehdit olarak gören Türksovnarkom dönemi yöneticilerinin aşırı uygulamaları Basmacı İsyanı'nı şiddetlendirmiştir. Türksovnarkom'un aksine 1920 yılından sonra merkezden yapılan atamalar ile yönetim kadrosu değişen ve Orta Asya'nın elden gitmemesi için daha ılımlı davranan Türk Komiserliği döneminde yerli halk ile iletişim kurulmuş ve işbirliğine gidilmiş, ayrıca Basmacı İsyanı'nda yer alan birbirinden kopuk ve dağınık gruplar arasındaki ihtilâflar kışkırtılarak silah bırakmaları veya taraf değiştirmeleri sağlanmıştır.¹⁹

1917 yılında meydana gelen devrimin yarattığı ve Bolşevikler tarafından da bilinçli olarak kışkırtılan kaos ortamı yine Bolşevikler tarafından Türkistanlılara geniş haklar verileceği vaatleri, merkez ile ilişkisi kesilen Taşkent Sovyet yönetiminin zorba tutumları, Türkistan'ın ekonomik yapısında meydana gelen Rus merkezli ekonomik yıkım ve o dönemde Türkler tarafından kurulan siyasî teşekküllerin ortadan kaldırılması, Orta Asya ahalisini Basmacıları desteklemeye yöneltmiştir. Bunun sonucunda Basmacı İsyanı, Türkistan'ın büyük bir kısmına yayılmıştır.

Basmacı İsyanı'nın başlangıç tarihi olarak Sovyetlerin Hokand Muhtar Cumhuriyeti'ni²⁰ (*HMC*) ortadan kaldırmak için Hokand Şehri'ne karşı saldırıya geçtikleri 18 Şubat 1918 olarak kabul etmek uygun olacaktır. Çünkü Basmacılık Hareketi, Hokand Şehri'nin 22 Şubat tarihinde işgal edilip burada bulunan hükümet üyeleri,

¹⁴ Nurettin Hatunoğlu, *Buhara Hanlığının Son Emiri Alimhan ve Dönemi (1911-1920)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 309-310.

¹⁵ "*Tarihte Basmacılık Hareketi olarak bilinen milli mücadele, Türkistan halkının Sovyet hükümetine karşı yapılan bağımsızlık savaşıdır.*" İsimsiz, "Basmaçılıq", *Yaş Türkistan*, 39, 1933, s. 5.

¹⁶ "*Hareket, kendisine rehberlik yapacak güçlü bir siyasî merkeze sahip değildi ve Türkistanlıların en zayıf noktaları, milli güçleri asıl amaç etrafında birleştiremeyişleri idi.*" Bkz. Mustafa Çokayoğlu, "Türkistan ve Buhara mı, Yoksa Toğrudan Toğru Türkistan?", *Yaş Türkistan*, 28, 1932, s. 1.

¹⁷ "*Basmacılar arasında hatırı sayılan Mollaların çokluğu sebebiyle, bu Mollalar hareket içinde Ceditçilere karşı bir düşmanlığın doğması için çaba göstermiştir.*" Bkz. Temuroğlu, "Türkistan'da İnkılap Devri", *Yaş Türkistan*, 29, 1932, s. 19. "*Buhara civarında Emir taraftarı olan bazı Basmacılar, kendilerine yardım etmek için Başkurdistan'dan gelen eğitilmiş subayları Ceditçi oldukları iddiasıyla hile ile zalimce öldürmüşlerdir.*" Bkz. Ahmet Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 346. "*Buhara'daki Basmacı liderlerinden İbrahim Bek Lakaylı, Ceditçilerle mücadeleyi Bolşeviklere karşı verilecek mücadeleden daha önemli bulmaktadır.*" Bkz. Abdulvahap Oktay (Canay), "İbrahim Bek Lakaylı Qalay Tutulgan İdi?", *Yaş Türkistan*, 74, 1936, s. 25.

¹⁸ Temuroğlu, a.g.m., s. 19.

¹⁹ Marie Broxup, *Basmacılar*, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No. 4, Ankara 1984, s. 11.

²⁰ Hokand Muhtar Cumhuriyeti için Bkz. Bulak Başı, "Kokand ve Alaş Orda Milli Hükümetleri", *Milli Türkistan*, 2/70-71, Mart 1951, s.15-22; İbrahim Yarkın, "Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri ile Basmacılık Hareketi Hakkında", *Türk Kültürü*, 23, Eylül 1964, s. 37-42; Ahat Andican, *Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 1. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 43; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 245.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

Korbaşlar ve şehir Karavulları'nın (*Polis*) bir kısmının şehir dışına çıkıp mücadeleye başlamaları ile başlatılsa da, hareketin temel amacı Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi olduğu için, 18 Şubat tarihini hareketin başlangıcı olarak kabul etmek yanlış bir yaklaşım olmayacaktır. Türkistan'da 1917 yılında da Ruslara karşı münferit saldırılar olmuş olsa da bunlar toplu bir halk hareket şeklinde cereyan etmediği için Basmacı İsyanı içerisinde değerlendirilmemektedir. Basmacı İsyanı'na katılanlar "*Türkistan'ın Rusya'dan kurtuluşu için*", "*Zalimlerin Olmadığı Türkistan*", "*Türkistan Türkistanlılarındır*" gibi sloganlar kullanmışlardır. Bu da hareketin bir ayaklanma, isyan, bağımsızlık hareketi olarak ortaya çıktığı şeklinde yorumlanmıştır. Ayaklanmanın fitilini ateşleyen olay HMC'nin ortadan kaldırılması sırasında sergilenen acımasız tavır ve tutumdur.²¹ Bu olay Türkistan'da o dönemde bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu yönüyle de Buhara ve Hive merkezli Basmacılık Hareketi'nden farklı bir niteliğe sahiptir.

Bolşevik İhtilali ile birlikte Türkistan bölgesinde kurulmuş olan ve fakat Sovyet İdaresi'nin engellemeleri ve olumsuz tutumu nedeniyle etkili olmasına ve faaliyet göstermesine izin verilmeyen "*İslam Şurası*" ve "*Ulema Cemiyeti*" gibi örgütler faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Bilhassa İslam Şurası adlı örgütlenmenin çabaları sonucunda Hokand merkez olmak üzere Sovyet İdaresi'ne muhalif bütün gruplar bir araya gelmiştir. Hokand şehrinin faaliyetin merkezi olarak seçilmesinin sebebi ise Taşkent'te Sovyet kontrolünün oldukça sıkı olması ve şehirde alternatif bir örgütlenmeye imkân vermemesidir. Ordu ve polis gücü şehirde alternatif bir örgütlenmeye ve harekete müsaade etmemiştir.²² Bu gelişmeler üzerine Ceditçiler içinden bir grup Fergana Vadisi'ndeki Hokand da bir hükümet kurma yoluna gitmiş, ancak bu hareket Sovyetler tarafından hemen sona erdirilmiştir.²³ Hokant'ta başlayan bu hareket Türkistan bölgesi ile sınırlı kalmamış, Kazakistan'da ve Başkurt bölgesinde devam etmiştir.²⁴ Basmacılar genellikle Ruslara ve Rus fabrikalarına saldırmıştır ve yerli ahaliye dokunmamışlardır. İlk dönem Basmacılarının piri, Anadolu'daki gruplarda olduğu gibi, Köroğlu'dur. Fakat 1918 yılından sonra ortaya çıkan Basmacı gruplarının birçoğunun bu ilk grupla bir bağlantısı yoktur. Sovyetlerin yönetimlerini güçlendirmek ve bilimsel bir temele oturmak için çıkardıkları Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 1927 basımında Basmacı Hareketi'nin, siyasî ve Sovyet aleyhtarı bir karakteri olduğu ve hareketin üç cumhuriyette (*Türkistan, Buhara ve Harezm'de*) köylü halkın kitle hareketine dönüşmüş olduğu ifade edilmektedir. Yine Basmacı Hareketi konusunda Türkistan'da görev yapmış olan bir Rus memur da Basmacı Hareketi'nin Türkistan halkının yabancıların hâkimiyetine karşı milli ayaklanması olarak ortaya çıktığını ifade etmiştir.²⁵ Tüm bu açıklamalardan sonra olayların gelişimini hakkında detaylı bilgi vermek gerekirse;

Türkistan'da 1917 Bolşevik İhtilali'ni takiben Hokant'ta bir "*Halk Şurası*" kurulmuş ve Türkistan'ın "*Mahalli Muhtar Cumhuriyet*" olarak ilanına karar verilmiştir. Bölgenin ileri gelenlerinden birisi olan Şir Ali Lapin başkanlığında toplanan Hokant Halk Şurası 11 Aralık 1918'de, üyeleri arasından hükümet olarak görev yapacak olan on kişilik bir İcra Komitesi seçmiştir. Halk Şurası bu kararına ek olarak Başkurt bölgesi ile kısa bir süre önce kurulmuş olan Kazak Alaş Orda Hükümetleri'nin de katılımıyla bir federasyon idaresi kurulacağını ilân etmiştir. Bu kararı Başkurt lideri Ahmet Zeki Velidi kabul etmiş ancak Alaş Orda Hükümeti Başkanı Alihan Bökey Han ise, Sovyetler Birliği ile ortak bir idare kurulması ihtimali yüzünden bu federasyon kararına sessiz kalmayı tercih etmiştir.²⁶ Bökey Han'ın bu tutumu yüzünden kuruluş gayeleri aynı olan bu üç teşkilatın birleşmesi için en uygun fırsat kaçırılmıştır.²⁷

Ortaya çıkacak bu türden bir federasyonu Sovyetlerin dağıtması veya kontrol etmesi kolay olmayacaktı. Türkistan ahalisinin haklarını asgari derecede de olsa, alma imkânı doğacaktı. Fakat Kazaklar ile Başkurtlar arasındaki problemler çözüme ulaştırılamayınca Başkurtların temsilcisi olan Ahmet Zeki Velidi Togan da ayrı özerk bir cumhuriyet kurma yoluna gitmiştir. Bu beklenmedik durum üzerine Hokant halkı kurulan cumhuriyete sahip çıkmış ve onu desteklemeye devam etmiştir. Fakat maddî güçlükler Hokant'taki hükümeti kısa zamanda zor durumda bırakmıştır. Türkistan bölgesinde bu tarz bir hükümetin kurulmasından oldukça rahatsız olan Taşkent'teki Sovyet Komiserliği, içlerinde Ermenilerin de olduğu bir Kızıl Ordu birliğini Hokand'a müdahale için görevlendirmiştir. Gönderilen bu birliklerle şehri savunanlar arasında 11-22 Şubat tarihleri arasında (1918) şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Fakat sayıca fazla olan ve daha iyi teçhizatlı Kızıl Ordu birlikleri üstün gelmiştir.

²¹ Saidekber Azamhocayev, *Türkistan Muhtariyeti (Milli, Demokratik Devletçilik Kuruluşu Tecrübesi)*, Taşkent Neşriyat, Taşkent 2000, s. 151.

²² Süleyman Merdanoğlu ve Nasriddin Muhammediev, *Özbekistan Kılavuzu*, Özbekistan Altın Miras Vakfı, Ankara 1997, s. 35.

²³ Glenn E. Curtis (ed.), "Uzbekistan-A Country Study", Library Of Congress, Federal Research Division, Washington 1996, <http://countrystudies.us/uzbekistan/> 18.09.2020.

²⁴ Merdanoğlu ve Muhammediev, *age*, s. 35.

²⁵ Tahir Çağatay (Temuroğlu), "Türkistan'da İnkılab Devri (Bir Yaş Türkistançı'nın Hatıra Defterinden Basmacılık Hareketi Tarihi Dair Notlar II)", *Yaş Türkistan*, S. 28, 1932, s. 9-14.

²⁶ "Alihan Bökeyhanov'un gelecek planlarında Türkistan Muhtariyeti ile değil, daha gelişmiş ve Batı medeniyetine ulaşmada araç olarak gördüğü kuzeydeki Rus ve Rus-Kazak hükümetleriyle ittifak vardır." Bkz. Osman Yorulmaz, "Alaş Orda Hareketi", *Belleten*, 80/289, 2016, s. 953.

²⁷ Merdanoğlu ve Muhammediev, *age*, s. 35. Bu konudaki tartışmalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Yorulmaz, *agm*, s. 939-976; Gulzhanat Sakenova, *Kazakistan'daki "Alaş" Milli Kurtuluş Hareketi ve Türkiye'deki Milli Kurtuluş Hareketi ile Mukayesesi (1917-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002, s. 89-91.

Şehir 22 Şubat 1918'de düşmüş aralarında kadınlar ve çocukların da olduğu on binden fazla insan öldürülmüştür. Sonuç olarak Hokandlılar'ın mücadelesi kanlı bir şekilde bastırılmıştır.²⁸

Hokant'a ilave olarak, Türkistan bölgesindeki siyasî aktörlerden bir diğeri olan Buhara Emirliği 1918 yılı Mart ayına kadar iç işlerinde serbest olmak kaydıyla, Rus Çarlığı'nın vasalı olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu gelişmelerin yaşandığı sırada 1910'lardan itibaren hazırlıklarını yapan Genç (Yaş) Buharalılar Grubu, 1917 Ekim Devrimi'nin ortaya çıkardığı durumu kullanarak Buhara Emiri Âlim Han'ı tahttan indirmek için çalışmaya başlamışlardır. Ancak grubun planları Buhara Emiri tarafından öğrenilmiş ve gerekli tedbirler alınmıştır. Emir'i devirme girişimleri başarısız olan reformistler amaçlarına ulaşmak için farklı bir yola başvurmaya karar vermişler, bu amaçla Buhara'nın kontrolünü eline geçirmek isteyen Sovyetlerden yardım talebinde bulunmuşlardır. Ancak Buharalı reformistlerin talebi üzerine, Sovyetlerle Genç Buharalılar grubunun ortak darbe girişimi de Buhara Emiri'nin aldığı tedbirler sonucunda başarısız olmuştur.²⁹ Bu başarısız darbe girişimi üzerine Sovyetler Birliği, 25 Mart 1918'de Buhara Emirliği'nin bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır. Emir'e karşı defaatle düzenlenen darbe girişimlerinde tekrar tekrar başarısız olan Genç Buharalılar, yaşanan bu başarısızlıklar yüzünden kendi içinde bölünmüştür. Yaşanan görüş ayrılıkları sebebiyle ortaya çıkan ana gruptan kopmalar sonucunda ikiye ayrılan Genç Buharalılardan bir grup Sovyetlerle tam bir işbirliğine savunurken, Osman Hoca önderliğindeki diğer grup ise reform ve milliyetçi söylemi temel alan bir Buhara Cumhuriyeti'nin kurulması savunmuştur.³⁰

Yukarıda da ifade edildiği üzere Sovyetler Birliği, Buhara Emiri'ni iktidardan uzaklaştırma konusunda yaşadığı başarısızlıklar yüzünden Buhara Emirliği'nin bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır. Ancak bağımsız bir Buhara Emirliği'nin varlığı bölge ahalisine bir örnek oluşturacağı için, Türkistan'daki Sovyet Komiserliği ve Kızıl Ordu Komutanı General Frunze bu durumdan hiç memnun olmamıştır. Buhara Emiri'nin Komünistlere karşı izlediği sert tutum Frunze'yi Buhara Emirliğini işgal etmek için sebep aramaya yöneltmiştir. Bu kapsamda General Frunze öncelikle Buhara Komünist Partisi'nin taleplerini dinlemesi ve yerine getirmesi için Buhara Emiri'ne baskı yapma yoluna gitmiştir. Bir türlü uygun bir saldırı sebebi bulamayan Frunze, Lenin'in de onayını aldıktan sonra herhangi bir sebep göstermeden, 28 Ağustos ile 2 Eylül 1920 tarihleri arasında yapılan bir askerî harekâtle Buhara'yı işgal etmiştir. Buhara'nın işgali müteakiben 6 Ekim 1920'de toplanan "*Buhara Halk Kongresi*" aldığı kararla Buhara Emirliği yerine "*Buhara Halk Cumhuriyeti*"nin kurulduğunu ilan etmiştir. Fakat yerel halkta Sovyetlere ve Ceditecilere karşı duyulan kızgınlıktan çekinen ve yeni bir isyan çıkmasını istemeyen Sovyet İdaresi, tepkileri azaltmak için Buhara'nın idaresini Buharalılara bıraktığını ilan etmiştir. Bu karar sonucunda kurulan yeni idare içinde Sovyet taraftarı isimler bulunsa da, yönetimindeki isimlerin çoğunluğunu milliyetçi ve reformcu isimler oluşturmuştur. Bu şekilde kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti ile 4 Mart 1921'de bir ittifak antlaşması yapan Sovyetler Birliği Buhara'nın bağımsızlığını tanıdığını da ilân etmiştir.³¹ Fakat buna rağmen Sovyetlerin Buhara'yı Sovyetleştirme emellerinden vazgeçmemeleri, Buhara Halk Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Bozulan ikili ilişkiler sonrasında yaşanan olaylar sebebiyle Sovyetlere karşı direniş hareketini bizzat başlatan Buhara'nın yeni Devlet Başkanı Mirza Abdulkadir Muhiddin baskılar üzerine istifa etmek zorunda kalmıştır. Ondaki boşalan makama daha ılımlı bir isim olduğu düşünülen Osman Hoca getirilmiştir.³² Ancak Osman Hoca beklediği gibi çıkmamış ve beklenenin tam aksine Sovyetlere karşı tavizsiz bir tutum takımmıştır. Buna ilave olarak Osman Hoca Türkistan'daki mücadeleye destek olmak ve bağımsız bir Türkistan Devleti kurma amacıyla olan Enver Paşa³³ ile irtibata geçmiş ve onunla işbirliği yapma yoluna gitmiştir. Bu sayede de Buharalıların bağımsızlık mücadelesi Kızıl Ordu 1924 yılında Türkistan'ı tekrar işgal edinceye kadar devam edebilmiştir.³⁴

1917 yılında Rusya, Bolşevik İhtilali ve sonrasında ortaya çıkan iç savaşla uğraşırken Türkistan'ın diğer bölgelerinin aksine Hive'de, Hive Hanı ile Genç Hiveliler olarak bilinen ve içlerinde Ceditecilerin de bulunduğu grup iktidar için birbirleri ile mücadele etmek yerine uzlaşmayı tercih etmiştir. Varılan uzlaşma sonucunda da Hive'de ortak bir idare kurulmuştur. Bu olumlu gelişmeye rağmen Özbekler ile Yomud Türkmenleri arasında süredir ama bir süredir durulmuş olan rekabetin yeniden canlanması Hive'nin bu kritik günlerdeki en büyük talihsizliği olmuştur. Türkmen-Özbek anlaşmazlığının çözülememesi üzerine Türkmenlerin önderi Cüneyd Han etrafındaki Türkmen kuvvetleri ile Hive üzerine yürüyerek şehri kuşatma yoluna gitmiştir. Bu karışıklıktan

²⁸ Hayit, *age*, s. 249-251.

²⁹ William Henry Chamberlin, *The Russian Revolution 1918-1921 From the Civil War to the Construction of Power*, Cilt. II, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1987, s. 429; Nurettin Hatunoğlu, "Buhara'daki Ceditecilik Hareketi ve Yaş Buharalılar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 38, 2015, s. 1-33.

³⁰ Mehmet Yılmaz ve Ferudun Ata, "Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi ile İlgili İki Rapor", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2004, s. 212-213.

³¹ Merdanoğlu ve Muhammediev, *age*, s. 36.

³² Baymirza Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, İstanbul 1975, s.264-265.

³³ "Enver Paşa, 8 Kasım 1921'de Buhara'ya gelmiştir Paşa'nın Türkistan'a gelişi halk arasında büyük bir coşkuya sebep olmuştur. Buhara'da kaldığı 23 gün süresince ziyaretçi akınına uğrayan Enver Paşa, Orta Asya için bir ümit kaynağı haline gelmiştir." Bkz. Mustafa Çokayoğlu, "Türkistan'ın Bahtsızlığı ve Ondaki Kurtuluş Yolu", *Yaş Türkistan*, 27, 1932, s. 15.

³⁴ Killioğlu, *agt*, s. 143.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

istifade eden Sovyetler de bir birlik göndererek Cüneyd Han'ı kuşatmayı kaldırmaya zorlamıştır. Fakat Ruslardan ve Sovyetlerden hiç hoşlanmayan Hive Hanlığı ahalisi, Kızıl Ordu birlikleri yerine Türkmenleri Hive'de görmeyi tercih etmiştir. Hive'nin kontrolünü eline geçirmesini takiben Cüneyd Han'ın Sovyetlerle işbirliği yapan İsfendiyar Han'ı öldürtmesi ve Hive'de hâkimiyetini takviye etmesine yerel halktan hemen hiçbir tepki olmamıştır. Fakat Cüneyd Han'ın Özbeklere karşı tavır takınması Özbekleri kendisinden uzaklaştırmıştır. Bu tutumu bazı Özbeklerin Sovyetlerle işbirliğine gitmesine dahi yol açmıştır. Bu durum Sovyetlerin Hive'nin içişlerine müdahale için aradıkları fırsatı sağlamıştır. Durumun ciddiyetini kavrayan Cüneyd Han Sovyet İdaresi ile anlaşma yapma yoluna gitmiştir. Sovyetlerin amacı bu antlaşma ile Hive'de kendi taraftarlarının faaliyetleri için uygun bir zemin hazırlamaktır. Fakat Hive'de çok fazla Sovyet sempatzımanı veya Komünist olmamasının yanında yerel halktaki Rus ve Sovyet karşıtlığı sebebiyle fikirlerini yaymada oldukça zorluk çekmişler, uzunca bir süre faaliyetlerini destekleyecek tabanı oluşturamamışlardır.³⁵ Bunun üzerine sorunu cebri yöntemlerle çözmekten başka imkân olmadığını gören Sovyet İdaresi, Hive'deki Kızıl Ordu birlikleri ile Cüneyd Han'dan kaçan muhalif Özbeklerden teşkil edilen Hive İhtilal Taburu'nu kurmuştur. Taburun kurulmasından sonra Sovyetler Birliği yönetimi ilk iş olarak, Hive'deki mevcut yönetimden idarede Sovyet yanlılarına da görev verilmesi talep etmiştir. Bu istek haliyle kabul görmemiştir. Bunun üzerine Hive İhtilal Taburu Sovyetlerden yardım istemiştir. Gelen yardım çağrısı üzerine Sovyetler Türkistan'daki Kızıl Ordu birliklerinden bir kısmını Hive'ye göndermiştir. Cüneyd Han'ın ve taraftarlarının baskıcı ve despot yönetiminden Hive emekçilerini kurtarmak için harekete geçtiğini ilan eden Sovyetler, 25 Aralık 1919 ile 27 Ocak 1920 tarihleri arasında cereyan eden çatışmalardan sonra Hive'yi işgal etmiştir. İşgalden sonra Sovyetler, Hive'nin idaresini "Genç Hiveliler"e devretmiştir. Kurulan Hive İhtilal Komitesi, Hanlık idaresini lağvetmiş ve yerine "Harezim Halk Cumhuriyeti"ni kurmuştur. Sovyetler Birliği, Harezim Halk Cumhuriyetini hemen tanımış ve bu tanıma kararını 13 Eylül 1920'de Harezim Halk Cumhuriyeti ile bir ittifak anlaşması imzalayarak resmileştirmiştir. Bu tanıma kararından kısa bir süre sonra Sovyetler'in desteği ile Harezim'de Komünist Partisi kurulmuş ve faaliyete geçmiştir. Daha sonra Sovyet yönetimi Harezim Halk Cumhuriyeti'nin Komünist karşıtı bir tutum takındığını ileri sürmüş ve yerel destekçilerinin de yardımıyla Genç Hivelileri iktidardan uzaklaştırmıştır. Sovyet yönetimi Genç Hiveliler'in yerine Ekim 1921'de kurulan yeni hükümetle Hive'yi kontrolü altına almıştır. Hive'nin kaybedilmesinden sonra elinde kalan güçlerle Karakum Çölüne çekilen Cüneyd Han, Sovyetlere karşı mücadelesini sürdürmüştür. Cüneyd Han'ın sürdürmeye çalıştığı askeri mücadelede kendisine diğer Türkmen boylarının yanı sıra ilk başlarda kendisine muhalefet etmiş olan fakat Sovyetlerin asıl amacının ne olduğunu fark eden Hiveliler de destek vermiştir.³⁶

Türkistan'da patlak veren Basmacı ayaklanmasının temelini köylüler oluşturmuştur. Köylülere, esnaf ile sanatkârlar, din adamları ve reformistler de destek vermiştir. 1918 yılının yazına kadar ayaklanmanın liderliğini Ergeş Korbaşı yapmıştır. Ayaklanmanın önceliklerinden farklı olarak bu sefer bir lideri vardır, fakat merkezi bir teşkilatlanma hala mevcut değildir.³⁷ Ergeş'in ölümünden sonra liderliğe getirilen Şir Muhammed Beğ Hacı Koşakoğlu Basmacı Hareketi'ni düzenli hale getirebilmek için kendi kontrolünde sekiz bölge komutanlığı kurmuş ve düzenli hale geçmeye çalışmıştır. Basmacı Hareketi'ne katılan gruplar Kasım 1919 yılı Kasım ayı itibarıyla Fergana Vadisi'nin büyük bir kısmında kontrolü sağlamıştır. Bu gelişme üzerine telaşa kapılan Sovyet yönetimi önce beş üyeden oluşan bir Fergana İhtilal Komitesi, sonra da bu komiteyi desteklemek için üç üyeden oluşan bir "Fergana Cephesi" kurmuş ve Basmacı İsyanı'nı bastırmak için gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Fakat kurulan bu komiteler ve Kızıl Ordu tüm çabalarına rağmen Basmacı İsyanı'nı kısa sürede sonlandırmada başarılı olamamıştır. Bu başarısızlık üzerine Sovyet İdaresi isyanla mücadele etmek için kurduğu bu komitelerin hepsini fesh etmiştir. Yerlerine Fergana'da askerî bir idare kurulmuştur.³⁸ Fakat ayaklanma Fergana Vadisi ile sınırlı kalmamış, Buhara ve Harezim'e de yayılmıştır. Sovyet İdaresi, Basmacı İsyanı'nı da benzerlerinde olduğu gibi, küçük askerî birliklerle bastırıp ayaklanmanın elebaşlarını cezalandıracağını düşünmüştür. Beklenti bu yönde olsa da sonuç farklı olmuştur. Basmacı İsyanı'nı bastırmak amacıyla Buhara ve Harezim'e gönderilen birlikler başarılı olamamışlar, üstüne üstlük yerli halka karşı takındıkları tavır ve tutum sebebiyle halkın ayaklanmaya daha fazla destek vermesine sebep olmuştur.³⁹

Türkistan genelinde bu gelişmeler yaşanırken Cüneyd Han ile Basmacı liderleri de Harzem'de Sovyet yönetimine karşı direnişi devam ettirmektedir. Onların faaliyetlerine Buhara da katılmış, şehirde reformcu grubun

³⁵ Nurettin Hatunoğlu, "Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler", *Belleten*, 79/285, 2015, s. 713-738.

³⁶ Merdanoğlu ve Muhammediev, *age*, s. 37-38.

³⁷ "Türkistan Milli Muhtariyeti'nin düşmesiyle başlayan milli mücadele hareketi, önce bilinçsiz bir şekilde gelişmiştir. Muhtariyet'in merkezi konumundaki Hokand şehrinde kargaşa devam ederken milli kuvvetlerinin komutanı Ergeş kendisini yeterince kuvvetli sanarak 'Han' ilan etmiş ve kendisine itaat etmeyenleri kurşuna dizmiştir. Bu davranışı ile kendisine husumet besleyen diğer korbaların düşmanlığını çekmiştir. Basmacı önderlerinin hiçbiri o sırada siyasi bir program hazırlayacak ve bunu uygulamaya koyacak durumda değildir." Bkz. Joseph Castagne, *Orta Asya Bozkırlarında Bir Osmanlı Generali Enver Paşa*, çev. R. Uzmen, Orkun Yayınları, İstanbul 1991, s. 175.

³⁸ Khalida Devrisheva, "Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihinin Bazı Meseleleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, 2016, s. 193.

³⁹ Hayit, "Basmacılar"... s. 51.

önderliğinde Sovyetlere karşı silahlı mücadele hareketi başlamıştır. Basmacı İsyanı sayesinde Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesinin bu sayılan üç bölgede genişleyerek devam etmesi Sovyetler Birliği'nin Türkistan'daki hâkimiyetini ve bölge ile ilgili plânlarını tehdit eder hale gelmiştir. Ayaklanmayı Türkistan'daki Sovyet kuvvetleri bastırmada yetersiz kalınca, hâkimiyeti tekrar sağlamak için General Frunze komutasında bir Türkistan Cephesi kurulmuştur. Göreve başlayan General Frunze, 3 Eylül 1919'da Türkistan'daki isyan hareketinin bastırılması için gerekli tüm hazırlıkların yapılması emrini vermiştir. Kendisi de Taşkent'te Basmacı İsyanı'nı bir an önce bastırmak için çalışmaya başlamış, bu amaçla plânlar hazırlamıştır. Ayaklanma ise bütün bu tedbirlere rağmen devam etmiştir. Fakat Basmacı güçlerinin silahlarının ve silah tekniklerinin yetersizliği ve ortak bir komuta kademesi olmaması sebebiyle Kızıl Ordu birliklerine üstünlük kurulamamış, yaşanan karşılaşmalarda geleneksel metotlarla savaştan Basmacı güçleri ağır kayıplar vermiştir. Ortak komuta kademesi eksikliğini yüzünden artan kayıpların önüne geçebilmek için Fergana'daki Basmacı Hareketi liderleri 24 Eylül 1919'da bir hükümet kurmuş, başkanlığına da Mehmed Emin Beğ'i getirmiştir. Devam eden isyana silah temini için Afganistan'a ve Hazar Denizi'nin doğusundaki Komünist aleyhtarları Ruslara yardım etmek isteyen İran'daki İngiliz birliklerinin komutanına elçiler gönderilmiş fakat bu girişimlerin hiçbirinden olumlu bir sonuç çıkmamıştır.⁴⁰

Fergana Vadisinde Basmacıların bir hükümet kurmasına rağmen, Basmacı gruplarının liderleri arasında bir uzlaşma sağlanamamış, tüm girişimlere rağmen ortak paydada buluşamamışlardır. Her Basmacı lideri kendisini kontrol altında tuttuğu bölgesinin mutlak hâkimi olarak görmüş ve öyle hareket etmeye de devam etmiştir. Bir süre sonra aşiret/kabilecilik de ayrı bir anlaşmazlık konusu olarak ortaya çıkmıştır. Buna ilave olarak Bolşeviklerle açıktan pazarlık yapan Basmacı Liderleri/Korbaşılar da ortaya çıkmıştır.⁴¹ Buradan da anlaşılıyor ki, Basmacı İsyan hareketi geçmişin acı tecrübelerinden ders alınmadan, koordinasyondan uzak ve amatörce yürütülmüştür. Bu noktada Enver Paşa'nın Türkistan'a gelmesi bu mücadeleye yeni bir yön ve hız verme fırsatını da beraberinde getirmiştir.⁴² Asıl amacı Sovyetlerle anlaşarak Türkistan Müslümanlarını teşkilatlandırıp, Hindistan üzerine yürümek ve Hindistan'ı İngilizlerden koparmak⁴³ olan Enver Paşa, bir kaç denemeden sonra 1920 yılının ortalarında Moskova'ya ulaşmıştır.⁴⁴

Eylül 1920'de Doğu Milletleri Kongresi'ne⁴⁵ katılmak için Bakü'ye giden Enver Paşa buradan Orta Asya'ya geçmiş ve Basmacılarla irtibat kurmuştur. Enver Paşa beraberindeki Cemal Paşa ile burada görüştüğü Basmacı Hareketi'nin önde gelenlerine Sovyet idaresine karşı birlikte hareket etme teklifinde bulunmuştur.⁴⁶ Fakat bu teklifi Basmacı liderleri nezdinde kabul görmemiştir. Bunun da temel sebebi hareketin liderlerinin Enver Paşa'nın daha önce takip ettiği politika sonucunda başarısız olduğunu düşünmeleri ve yerlerini yabancı birine devretmek istememeleridir. Bir diğer önemli sebep de kendisinden önce bölgeye gelmiş olan Cemal Paşa'nın bölge halkının değer verdiği kişiler aleyhinde olumsuz görüş belirtmiş olması ve bunun bölgede duyulmuş olmasıdır. Enver Paşa'nın Türkistan doğumlu olmaması sebebiyle Basmacı İsyanı'na liderlik etmesine muhalefet edenlerin başında Zeki Velidi Togan, eski Buhara Emiri ile Veziri ve Sovyet taraftarı isimler gelmektedir. Bilhassa Zeki Velidi Togan'ın "*Bolşevikler, milli bir Kızıl Ordu esasına dayalı milli bir Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasını kabule yanasırlarsa, Sovyetlerle birleşebiliriz...*" demesi ilginçtir.⁴⁷

⁴⁰ Baymirza Hayit, *Türkistan'da Basmacılık (Milli Mücadele) Tarihinin Ana Hatları*, Türk Tarihi I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s. 275.

⁴¹ Mustafa Çokayoğlu, "Qozgalıştan "Qurtuluşğa", *Yaş Türkistan*, 9-10, 1930, s. 3-4.

⁴² "Enver Paşa'nın Türkistan'a gelişi ile ilgili bir Sovyet yetkilisi şöyle demiştir: Bizi korkutan Enver Paşa'nın askeri yönü değil, daha ziyade siyasi yönüdür. Enver Paşa'nın geçmiş zaferleri, bir Müslüman devlet adamı olarak hala üçra bölgelerdeki cahil çiftçi kalabalıklarını etkileyebilmektedir." Bkz. Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 73, Çelebi, agm, s. 1922.

⁴³ Bu konuda Kazım Karabekir, Enver Paşa'nın Ocak 1921'de İran mücahitlerinden Küçük Han ve Tebriz'de bulunan Hamid-ü Saltana'ya hitaben yazmış olduğu mektuplara dayanarak, Enver Paşa'nın İslâm İhtilâl Cemiyetler İttihadi teşkilatının kuruluşunu tamamlayarak yeryüzündeki bütün Müslümanları İngiltere aleyhine ayaklandırmak niyetinde olduğunu, hatıratında yazmaktadır. Bkz. Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde İttihat ve Terakki ve Enver Paşa*, haz. Orhan Hülagü, Cilt. I ve II, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 349-352.

⁴⁴ Arı İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, İmge Kitabevi, Ankara 1997, s. 77.

⁴⁵ "Sovyetler'in Enver Paşa'nın SSCB'ye gelmesini kabul etmesinin ve 1920 yılında Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na katılmasına izin vermesinin sebebi Enver Paşa'nın Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Arabistan ve Hindistan İnkılâpçı Teşkilatlarını, Sovyet parası ile finanse edilen "Müslüman Ülkeler İnkılâpçı Teşkilatları" adı altında bir araya getirmesi projesidir. Pan-İslâmizm'den başka bir yol takip edecek olan bu yapılanmaya başkanlık etmesi için Enver Paşa'ya onay veren isimler ise Zinovyev ve Stalin'dir." Bkz. Çelebi, agm, s. 1931.

⁴⁶ H. B. Paksoy, "Basmachi" *Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union*, Cilt: 4, Academic International Press, Florida 1991, s. 13.

⁴⁷ Merdanoğlu ve Muhammediyev, *age*, s. 41. Togan'ın kendisi Basmacı Hareketi'ne fiilen katılmamıştır. Hatta Enver Paşa'ya Türkistan'da durmamasını ve Afganistan'a gitmesini tavsiye etmiştir. Togan, Enver Paşa'ya yazdığı mektubunda: "Biz, ... Bolşevik muhalifi olan Rus ihtilalcı fırkaları ile işbirliği yapmaya hazırız. Bir büyük mecburiyet karşısında kaldıkları takdirde metalibimizi kabul eder, milli Kızıl Ordu'ya müstenit milli Türkistan Sovyet Hükümeti teşkiline razı olurlarsa, Bolşeviklerle de barışabiliriz. Bu mücadeleye siz karıştıktan sonra Türkistan Hareketi artık bir Pan-İslâmizm Hareketi ve Rus milletinin umum cihan harbindeki büyük düşmanlarından birinin hareketi şeklini alıp, Türkistan'daki Rusların milli gayeleri yolunda Bolşevikler etrafında birleşmelerine sebep olabilir" demektedir. Bkz. Ahmet Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 435.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

Bakü'deki Kongre'de katılımcı taraflar arasında şiddetli tartışmalar yaşanırken Sovyetler de fırsattan istifade ederek kuvvetlerini takviye etmişlerdir. Sovyetler bu çerçevede Batı sınırlarındaki ordularını yeniden düzenlemiş ve yedeğe çıkarılan birlikleri (sayıları 106.000 kişi idi) Orta Asya'ya göndermiştir. Bu gelişme sonucunda Basmacı İsyanını bastırmak için Türkistan Cephesi resmen açılmıştır. 1920 yılının Eylül ayında Bolşevik Birinci, Dördüncü ve Beşinci Orduları Sovyetlerin Orta Asya'daki diğer birlikleri ile birleşmiştir. 200.000 kişilik iyi donatılmış bir ordu sayıları 10.000'i bile bulmayan Basmacıların peşine düşmüştür.⁴⁸ Diğer Basmacı gruplarından destek alamayan Enver Paşa, Sovyetlerle mücadele etmekten vazgeçmemiş ve kendisinin başında olacağı bir Orta Asya Türk Devleti kurmak için çalışmaya devam etmiştir. Enver Paşa bu kapsamda 19 Mayıs 1922'de Sovyetler Birliğine bir ultimatoma vermiş ve Türkistan'daki birliklerini bir an önce geri çekmelerini istemiştir.⁴⁹ Sovyetler bu isteği reddetmiştir.⁵⁰ Bu ret cevabından sonra taraflar arasında çatışma artık kaçınılmaz hale gelmiştir.

Top ve makineli tüfek gibi ağır silahları olmayan ancak hafif silahlarla donatılmış Enver Paşa'nın birliklerinin ilk başarısı Duşanbe'nin Sovyet güçlerinden kurtarılması olmuştur. Fakat Enver Paşa, diğer Basmacı liderlerin kendisine yardım etmemesi yüzünden, ağır silah desteği olan Kızıl Ordu birlikleri ile 15 Haziran 1922'de yaşanan ikinci karşılaşmayı kaybetmiştir. Uğradığı kayıplar yüzünden zor durumda kalan Enver Paşa, Buharalı liderlerden yardım istemiştir. Ancak isteğine cevap alamadığı gibi kendisine yardıma gelmek isteyen bir grup Afganlıya da Buhara Emirliği güçleri engel olmuştur. Bunun üzerine Enver Paşa, güç toplamak için Duşanbe yakınlarındaki Belcivan köyüne çekilmiştir.⁵¹ Belcivan'a çekilen Enver Paşa ile adamları, yerlerinin ihbar edilmesi üzerine 4 Ağustos 1922'de Kızıl Ordu birliklerinin baskınına uğramıştır. Enver Paşa'nın yerini Kızıl Ordu birliklerine Agabekov isimli bir Ermeni'nin ihbar etmiş ve Abdürrahman isimli bir Tacik de yol göstermiştir. İhbarı değerlendiren Kızıl Ordu birlikleri Kurban Bayramı'nın ikinci günü Enver Paşa'nın bulunduğu noktaya ulaşmıştır. Yanında çok az sayıda adamı olsa da Enver Paşa muharebeden kaçmamış, çarpışma esnasında da makineli tüfek ateşiyle şehit düşmüştür.⁵² Ölümü Orta Asya'da büyük üzüntü yaratmış ve cenazesi 20.000 kişinin katıldığı bir törenle toprağa verilmiştir.⁵³

Enver Paşa'nın ölümüne rağmen Basmacı İsyanı'nın sürmesinden dolayı büyük bir telaşa kapılan Sovyetler Birliği yönetimi Orta Asya'daki askerî birliklerini devamlı takviye etmiştir. 1923'te Kızıl Ordu Başkomutanı Kamanev Türkistan'a gelerek Basmacı İsyanı'nı tamamen bastırmaya yönelik plânların hazırlanmasında bizzat görev almıştır. Kızıl Ordu, uçakların ve tankların da desteği ile 1923 yazından 1924 kışına kadar, Orta Asya'da Basmacı İsyanı'na katılan bölgelerin hemen hepsini işgal etmiştir. Ayaklanmaya katılanların büyük kısmı öldürülmüştür. Sağ kalanların bir kısmı teslim olmak mecburiyetinde kalmış, çok az bir kısmı da Basmacı lideri İbrahim Bek Lakaylı önderliğinde Afganistan'a geçmiş ve isyanı oradan devam ettirmeye çalışmıştır. İbrahim Bek az sayıda adamı ile 30 Mart 1931'de Türkistan'a geri dönerek isyanı tekrar başlatmaya çalışmıştır. 3 Nisan 1931 Kızıl Ordu birlikleri ile arasında cereyan eden son çatışmayı da kaybetmiştir. Esir düşen İbrahim Bek, 23 Haziran 1931'de maiyeti ile birlikte idam edilmiştir.⁵⁴ Bu da Basmacı İsyanı'nın sonu olmuştur.

Sonuç olarak Basmacı Hareketi Rusya'daki iç savaşın bitmesiyle zaafa uğratılmıştır. Akâbinde de Sovyetler Orta Asya ahalisini Lenin'in Yeni Ekonomik Politikasına (NEP)⁵⁵ binaen bölgesel siyasî ve ekonomik

⁴⁸ Paksoy, agm, s. 13.

⁴⁹ Tülay Köseoğlu, "Mustafa Çokay'ın Kaleminden Enver Paşa ve Paşa'nın Şehadeti", *Türkiyat Mecmuası*, 28/1, 2018, s. 81.

⁵⁰ "Sovyet Hükümeti'nin bu başvuruya cevabı: "Britanya emperyalizmi ajanı" şeklinde olmuştur." Köseoğlu, agm, s. 81.

⁵¹ "Kızıl Ordu birliklerinin Enver Paşa'nın kuvvetlerine yönelik saldırıları Haziran ayında iyice artmıştır Bu saldırılar sonucunda Kızıl Ordu birlikleri 20 Temmuz'da Belcivan'ı işgal eder. Enver Paşa'nın birliği Belcivan civarında savunma pozisyonunda beklerken, kendisi 30 adamı ile Belcivan yakınlarındaki Obdora köyüne çekilmiştir." Bkz. Baymirza Hayit, *Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No: 261, Tarih ve Kültür Serisi: 6, Ankara 1997, s. 221.

⁵² "Enver Paşa, 4 Ağustos 1922'de Kurban Bayramı'nı geçirmek üzere geldiği Obdora köyünde yaşanan muharebede şehit düştü". İmzasız, "Enver Paşa'nın Şehadeti", *Yaş Türkistan*, 16, 1931, s. 34-35. "Enver Paşa'nın cenazesi öldüğü yere defnedilmiştir fakat Türkistan Türkleri tarafından sıklıkla ziyaret edildiği için naaşı daha sonra Türkiye'ye iade edilmiştir." Bkz. Oğuz Şaban Duman, *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 141.

⁵³ Enver Paşa'nın ölümü Ceditçileri çok üzmüştür. Ceditçi Şair Çolpan, bu olay üzerine kaleme aldığı "Belcivan" adlı şiirinde üzüntüsü şu şekilde ifade etmektedir:

"Tarihin sevgisi kıpkızıl kanla

Karartan, solduran Belcivan

En son umudu da kanla boyayan

Ah, ne kadar uğursuz zamanlar gelmiş.

Feryadım dünyayı boğup öldürsün,

Kapıkara bahıtma şeytanlar gülsün." Hayit, *Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, s. 222.

⁵⁴ Merdanoğlu ve Muhammediev, age, s. 42.

⁵⁵ Yeni Ekonomik Politika-New Economic Policy-Novaya Ekonomicheskaya Politika (NEP): Lenin tarafından 1921 yılında ekonomiyi canlandırmak için geliştirilmiş bir programdır. Program, Birlik içindeki çiftçilere; ürünlerini doğrudan pazarlama, küçük ölçekli tarım işletmeleri kurma ve işletme hakkı veriyordu. Bu uygulama 1929 yılında merkezi planlamaya geçilmesiyle birlikte sona ermiştir. NEP için daha fazla bilgi için bkz. Vladimir N. Bandera, "The New Economic Policy (NEP) as Economic System", *Journal of Political Economy*, 71/3, 1963, s. 265-279; Peter J. Boettke, *The Political Economy of Soviet Socialism: The Formative Years, 1918-1928*, Kluwer Academic

özerklik vaadiyle kendi taraflarına çekmiştir. Bu vaatlerin cazibesine kapılan çok sayıda Türkistanlı Komünist Partisi'ne katılmış ve pek çoğu Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (SSC) devlet kademelerinde görev almıştır.⁵⁶

3. Sovyet-Afgan Sınır Anlaşmazlığı Sorunu

Afganistan ile artık mevcut olmayan SSCB arasındaki sınırın toplam uzunluğu 2.348 km'dir. Ortaya çıkan bu sınır Afganistan'ın tüm diğer sınırlarında olduğu gibi, Batı kaynaklıdır. Zorlu coğrafi yapı sebebiyle ülkenin sınırlarının kontrolü oldukça zordur. Bu da Afganistan'ın sınırlarının günümüzde olduğu gibi, geçmişte de oldukça geçirgen olmasına sebep olmuştur. Ülke sınırlarının tam olarak belirlenmemiş olması da bu olumsuz duruma katkıda bulunmuştur. Oluşturulan uluslararası sınırlar bölgedeki coğrafi gerçekliklerle her zaman uyumlu olmadığı için, sınırlar yerel halk tarafından kabul görmemiş ve onların hareketliliğini durdurmamıştır. Bu yüzden göçebeler, haydutlar ve kaçakçılar faaliyetlerine devam etmeye çalışmıştır.⁵⁷ Bu kabul görmeme durumlarından birine de 1920'li yıllarda yaşanan Orta Tugay Adası sınır anlaşmazlığı iyi bir örnek teşkil etmektedir.

1920'li yılların ortalarında, Sovyet-Afgan sınır anlaşmazlığı ve iki ülke sınırını çizen Ceyhun (Amu Derya) Irmağı üzerindeki Orta Tugay (Urtha Tugai) Adası konusunda yaşanan anlaşmazlık Basmacı İsyanı ile de birleşince, uluslararası gündemi işgal eden konulardan biri olmuştur. Bu durum Ada'nın hükümlerini konusunda ortaya çıkan yeni bir olay olmayıp, Ada'nın statüsü konusundaki anlaşmazlık 1895 yılından beri mevcuttur. Bu tarihte Afganistan, günümüz Özbekistan'ının Tirmiz şehrinin karşısında yer alan Aral Peygamber Adası üzerinde hak iddia etmiştir. Afganistan buna ilave olarak, 1900 yılında şimdiki Tacikistan ile kara sınırını çizen Penc Irmağı üzerinde, Saray'ın hemen karşısında yer alan Orta Tugay Adası üzerinde de hak iddiasında bulunmuştur. Bu hak iddiaların temelinde yatan sebep ise sınır güvenliğinin sağlanmasıdır.

Sovyetler Birliği, Afganistan'la olan ve Ceyhun ve Penc ırmakları tarafından çizilen iki ülke sınırına itiraz etmemiş, bununla birlikte Sovyetler Birliği, krizin başlarında ortaya atılan talepler üzerine, Çarlık İdaresi Türkistan Genel Valiliği'nin sınırını çizen nehirlerin tümü ve üzerindeki adaların da kendisine ait olduğu tezinden geri adım atmamıştır.⁵⁸ Böylece Sovyetler Birliği de, Çarlık Rusyası gibi, Afganistan'la olan kara sınırının belirlenmesinde uluslararası kabul görmüş kurallara uymayı kabul etmemiştir. Genel kabul gören bu hukuk kurallarına göre iki ülke arasındaki sınırı bir akarsu belirliyorsa, özel şartlar veya durumlar mevcut değilse, sınır genelde nehrin tam orta noktasından geçen bir hat olmaktadır. Eğer akarsu nehir ulaşımına müsaitse, bu durumda da nehir tarafların erişimine açık bir su yolu olarak değerlendirilmektedir. 1873 tarihinde iki ülke sınırını belirlemek için kurulan Rus-İngiliz ortak sınır komisyonu bu konu ile ilgili bir protokol hazırlamıştır. Bu protokole göre Ceyhun ve Penc nehirlerinin tüm yatağı Rus Çarlığı'nın kontrolüne bırakılmıştır. Ancak İngiliz-Rus sınır komisyonlarında nehirlerin üzerindeki adalar konusunda hiçbir hüküm yoktur. Suyolu Rus Çarlığı'nın kontrolüne bırakılmakla birlikte nehirler yaz kuraklığı sırasında kuruyup da üzerindeki adalar kara ile birleşince, ortaya çıkan fiili durum belirsizliğe ve karışıklığa sebep olmaktadır.

Bu durumdan rahatsız olan Afgan tarafı, nehirler üzerindeki adaların, nehirler kuruduğu zaman Afganistan kıyısı ile birleştiğini ifade etmiş ve anlaşmaya göre bu bölgelerin kendi toprakları olduğunu iddia etmiştir. 1913 yılında Penc Nehri üzerindeki büyük adalardan birisi olan Orta Tugay Adası nehrin kuruması nedeniyle bir kez daha Afganistan kıyısından rahatça ulaşılabilir hale gelmiştir. Bu durumdan istifade etmek ve hak iddialarını desteklemek için Afgan tarafı askerlerini adaya göndermiştir. Bunun sonucunda Ada'daki Rus güçleri ile çatışma çıkmıştır.⁵⁹ Ancak Afgan askerleri Ruslara üstünlük kuramamış ve Ada, Çarlık Rusyası'nın elinde kalmaya devam etmiştir. Bu durum 1920 yılına kadar değişmeden kalmıştır. Ancak 1920 yılında Ada'da bulunan Çarlık Rusyası güçleri bölgeyi tahliye etmiştir. Çarlık Ordusu'na bağlı birliklerin boşalttığı Ada'ya Afgan güçleri bir kez daha çıkmıştır. Bu olay, Buhara Emiri Muhammed Âlim Han'ın Bolşeviklerin baskısı ile ülkesini terk edip Afganistan'a giderken cereyan etmiştir. Emiri ve beraberindekileri Afgan sınırında karşılamak için gönderilen Afgan askerleri kara ile birleşmiş ve boşaltılmış olan Ada'ya ilerlemiş ve refakat etmeye memur edildikleri Buhara Emir'ini karşılamışlardır. Ancak Afgan askerleri Emir'i karşılamalarına rağmen Ada'da kalmaya devam

Publishers, Boston 1990; V. P. Dmitrenko, "Certain Aspects of the New Economic Policy in Soviet Historical Scholarship of the 1960s" *Soviet Studies in History*, 11/3, 1972-1973, s. 214; Mark Harrison, "Why did NEP Fail?" *Economics of Planning*, 16/1, 1980, s. 57-66; Alec Nove, "Some Thoughts on the End of NEP", *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860-1930: Essays for Olga Crisp*, ed. Linda Edmondson ve Peter Waldron, St. Martin's Press, New York 1992, s. 234; Yevgheni Alekseyevich Preobrazhensky, *The Economic Policy of the Proletariat in a Peasant Country, The Crisis of Soviet Industrialization: Selected Essays*, ed. D. A. Filtzer, New York: M.E. Sharpe, New York 1979; Zenovia Sochor, "NEP Rediscovered: Current Soviet Interest in Alternative Strategies of Development", *Soviet Union*, 9, 1982, s. 197-209; Eugene Zaleski, *Planning for Economic Growth in the Soviet Union, 1918-1932*, çev. Marie-Christine MacAndrew and G. Warren Nutter, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1971.

⁵⁶ Curtis, *age*.

⁵⁷ Lester W. Grau, "Securing the Borders of Afghanistan During the Soviet-Afghan War", *Journal of Slavic Military Studies*, 28, 2015, s. 415.

⁵⁸ Sergei Borisovich Panin, "The Soviet-Afghan Conflict of 1925-26 Over the Island of Urta-Tugai", çev. Harold S. Orenstein, *The Journal of Slavic Military Studies*, 12/3, Eylül 1999, s. 122.

⁵⁹ Sergei Borisovich Panin, *Rossia i Afganistan, 1905-1918 (Russia and Afghanistan, 1905-1918)*, Irkutsk 1995, s. 53.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

etmiştir.⁶⁰ Afgan tarafı o dönemde Türkistan'daki mevcudiyetlerini kalıcı hale getirmek için Basmacı İsyanı'nı bastırmaya çalışan Sovyetler'in bu emrivakiyi kabul etmek zorunda kalacağını düşünmüştür. İlaveten Buhara Emiri, Sovyet idaresini kabul etmemiştir. Bu yüzden Afgan tarafı Sovyet tarafının Ada üzerinde hak iddiasında bulunmasının kanuni bir dayanağı olmayacağını düşünmüştür, çünkü bu bölge Çarlık döneminde Buhara Emirliği'ne bağlıdır.

Sovyetler Birliği'nin önceliği, yukarıda da ifade edildiği üzere, kalıcı olabilmek için Orta Asya'daki idarelerini güçlendirmek ve Basmacı İsyanı'nı bir an önce bastırmaktır. Bu yüzden Sovyet idaresi Afganistan ile olan bu sorunun çözümünü daha sonraya bırakmıştır. Bunun sonucunda da Ada 1925 yılına kadar Afganistan'da kalmıştır. Ada'nın bölgeye hâkim konumu ve Basmacıların aday üs ve geçiş noktası olarak kullanılmasından dolayı Sovyet sınır muhafızlarının sürekli teyakkuza olmasına sebep olmuştur.⁶¹ Basmacılar bu noktadan Sovyet tarafına geçip saldırılar düzenlemiş, daha sonra da aynı noktadan geri dönerek Afganistan'a çekilmişlerdir. 1920'li yılların başından itibaren Türkistan'dan Afganistan'a göçler olmuştur. Bu göç eden gruplar Basmacılarla ihtiyaç duydukları barınma ve eleman temini konularında yardımcı olmuş, yerli nüfus içinde saklanmalarına imkân vermiştir.⁶² Yine Penc Nehri üzerindeki en büyük ada olması da Orta Tugay'ın ekonomik ve stratejik önemini arttırmaktadır. Çünkü Ada, Kokul ve Chubek'teki önemli geçiş noktalarına oldukça yakındır.

Sovyetler Birliği yönetimi, Türkistan'da durumu kontrol altına almaya başladıktan sonra ülke içinde, özellikle de Türkistan bölgesinde sağlanan istikrarın bozulmaması için sınır güvenliğini sıkılaştırma konusuna odaklanmıştır. Bu kapsamda Sovyet sınır muhafızları Ceyhun ve Penc Irmağı kıyısındaki boşaltılmış sınır karakollarına yerleşmeye başladılar. Afganistan-Buhara sınır bölgesinden sorumlu isim olan Deneiko birkaç defa Orta Tugay Adası'ndaki fiili durumla ilgili olarak üstlerine bilgi verdi ve sınır güvenliğinin sağlanması için Ada'nın mutlaka geri alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bu amaçla önce Taşkent ve Kagan'daki (*Novaia Bukhara*) Sovyet idaresi yetkililerine başvuruda bulundu. Keza Tirmiz'deki Konsolos'a da konu hakkında bilgi verdi ama beklediği ilgiyi görememiştir.⁶³

Türkistan'daki Sovyet İdaresi bu konu ile tek başına mücadele etmeye taraftar değildir çünkü sorun oldukça karışık bir hal almıştır. Ancak Basmacı İsyanı'nın bastırılması için sınır güvenliğinin de acilen sağlanması gerekmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Basmacılar Ada'yı kullanarak Sovyet Türkistanı'na geçmekte ve saldırılar düzenlemektedir. 1923 yılı sonları ile 1924 yılının başları arasındaki zaman diliminde Deneiko, bu sefer sınır bölgesindeki durumu Kabil'deki Sovyet elçisi Feodor Raskolnikov'a ve Orta Asya Halk Komiserliği'nin Dış İşleri Bölümü'ne (*NKID*) anlatan bir mektup yazmıştır. Deneiko her iki makamdan da konuya öncelik vermelerini ve Orta Tugay Adası'nın geri alınması için her türlü girişimde bulunmalarını talep etmiştir.⁶⁴ Deneiko'nun bu girişimlerinden sonra Sovyet tarafı konuyla daha yakından ilgilenmeye başlamıştır.

Buhara ve onun idari olarak bağlı olduğu Kulyab Vilayeti, Ada'nın Sovyetler Birliği'ne iadesi için girişimlerde bulunmuştur. Bu amaçla 1924 yılı Nisan ayında Kulyab Vilayeti Devrimci Komitesi olağanüstü bir toplantı yapmıştır. Türkistan Cephesi'nin temsilcilerinin de davet edildiği bu toplantıya halk desteği sağlamak için Kulyab Vilayeti'nin önde gelen isimleri de davet edilmiştir. Böylece yerel halk ile Sovyet idaresi arasında bir sorun olmadığı mesajı iç ve dış kamuoyuna verilmeye çalışılmıştır. Komite, Orta Tugay Adası'nın Afgan Devleti tarafından işgali ve burada Sovyetler Birliği'ni tehdit eden asilerin varlığına müsaade edilmesinin SSCB'ne yönelik hasmane bir tutum olduğunu ifade etmiştir. Bu sorunun çözümü ancak Ada'nın bir an önce Buhara Halk Cumhuriyeti'ne iadesi yoluyla olabilecektir. Bu sebeple Sovyetler hem bu konuya değinen hem de Ada'daki işgalci Afgan askerlerinin bir an önce çekilmesini talep eden bir notayı Afganistan'a vermiştir. Bunun üzerine tüm 1924 yılı ile 1925'in ilk aylarında, Afgan Devlet idaresi Sovyet İdaresi'nin bu konudaki tepkisini ölçmek ve ne kadar ileri gidebileceklerini görmek için Ada'daki askeri varlığını takviye etmiştir. Bu amaçla 1925 yılı başlarında Ada'daki askeri birliklerin güçlendirilmesi ve Buhara topraklarından gelebilecek olası saldırılara karşı alınacak tedbirlerin önemine değinen bir dizi talimatname yayınlanmıştır. Yapılan takviyelerle

⁶⁰ *Russian Center for Storing and Studying Documents From Recent History (RTsKhIDNI)*, Act of Extraordinary Meeting of the Revolutionary Committee of the Kuliab Province of the Bukhara People's Soviet Republic, f. 62, op. 2, d. 243, 1. 4, 27 Ocak 1925; Panin, agm, s. 123.

⁶¹ "Sovyetler Birliği döneminde sınır muhafızları KGB'ye bağlıdır." Grau, agm, s. 415.

⁶² Benzer görüş için bkz. Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Emirliği'nin Son Hükümdarı Âlim Han'ın Afganistan'da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler", *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 2018, s. 132.

⁶³ Panin, agm, s. 123.

⁶⁴ *RTsKhIDNI*, Copy of a Letter from Deneiko to Raskolnikov, Top Secret and Personal, f. 62, op. 2, d. 71, 1. 9, Aralık 1923; *RTsKhIDNI*, Copy of a Memorandum From Deneiko to the Authorized Representative of the People's Commissariat of Foreign Affairs in Central Asia, f. 62, op. 2, d. 71, I. 8, 31 Ocak 1924; Panin, agm, s. 123.

1924 yılı başlarında Ada'da 60 askerden oluşan Afgan askeri varlığı, 1925 yılında 200'ü piyade ve 100'ü de süvari olmak üzere 300 askere kadar çıkmıştır.⁶⁵

Ada'daki en önemli olay 27 Kasım 1925'te vuku bulmuştur. Bu tarihte sayıları 340'ı bulan Özbek Ada'ya çıkmış ve Afgan sınır karakolundaki askerlerin silahlarını ellerinden almaya çalışmıştır. Bunun üzerine çıkan çatışmada her iki taraftan da 12'den fazla kişi ölmüş, 5 Afgan askeri de Özbeklere esir düşmüştür. Orta Tugay Adası'nın Sovyetler tarafında işgal edileceğinin ilk sinyali olan bu müdahale girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sovyet tarafından gelerek Ada'ya çıkan grup, Afganlar tarafından 1 Aralık'ta Ada'yı tahliye etmeye mecbur bırakılmıştır. Ancak Sovyetler Ada'yı tamamen tahliye etmemiş, Özbeklerden boşalan yere Kızıl Ordu'nun düzenli birlikleri gelmiştir⁶⁶ ve Ada Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiştir.⁶⁷

Sovyet tarih kitaplarında konu ile ilgili olarak yazılanlara bakıldığında Orta Tugay Adası anlaşmazlığı ile ilgili olarak Ada'nın işgali için önceden bir plân ve hazırlık yapılmadığı, Özbeklerin Ada'ya çıkması ile başlayan olayların kendiliğinden, plansız olarak geliştiği ve büyüdüğü iddia edildiği görülmektedir. Ancak Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı arşivinde yer alan ve Semyon İvanoviç Aralov isimli bir görevli tarafından Politbüro üyelerine yönelik hazırlanan rapor bu iddiaları yalanlamaktadır. Kendisi Orta Asya Halk Komiserliği'nin Dış İşleri Bölümü (NKID) üyesi olan Aralov, raporunda Orta Tugay Adası'ndaki fiili durumla ilgili olarak gelecekte uygulanacak politika seçeneklerine değinmiştir ve bunları 21 Ocak 1925'te Politbüro tarafından kurulan özel bir komisyonun bizzat takip edeceği bilgisini vermiştir. 27 Ocak tarihinde Politbüro aldığı kararın uygulanması için dış ilişkilerden sorumlu Halk Komiseri G. Chicherin'i görevlendirmiştir. Chicherin de sorunun diplomatik yollardan çözümü için çalışmaya başlamıştır.⁶⁸ İlaveten Politbüro, bu sorunun barışçı yollardan çözüme ulaştırılması çabasına destek vermeleri için NKID'deki görevlilerin de konu ile ilgilenmelerini talep etmiştir. NKID'in sorunun barışçı yollardan çözümü için gerekli girişimlerde bulunacağı düşünülse de sonuç beklendiği gibi olmamıştır. Ancak Sovyet tarafında uluslararası kamuoyunun daha fazla dikkatinin çekilmemesi, bu yüzden de sorunun mutlaka sıcak çatışmaya dönüşmeden çözülmesi yönündeki hassasiyet devam etmiştir. Bu amaçla Politbüro'nun emri ile "Özel Yetkili Taşkent Sınır Komisyonu" kurulmuş ve Komisyon sorunun çözümü için çalışmaya başlamıştır. Komisyon bu çalışmalarını sonucunda 27 Temmuz'da "Tacik Yoldaşlara" Orta Tugay Adası'na yapılacak müdahale ile ilgili bir plân sunmuştur.⁶⁹ Bunun sonucunda Sovyet İdaresi'nin sorunu barışçı yollardan çözme çabasının aslında askeri müdahale için gereken hazırlıklar tamamlanmaya kadar zaman kazanmayı amaçlayan bir manevradan başka bir şey olmadığı ortaya çıkmıştır. Askerî harekât için gereken güce ulaşıldığında Ada'nın işgalinin başlayacağı belli olmuştur. Ancak Sovyet İdaresi kendi içerisinde harekâtın başlama tarihi üzerinde anlaşmamıştır. Bu yüzden Aralov'a göre 27 Aralık'ta Ada'da yaşananlar ve Özbeklerin Ada'ya çıkışı hem NKID hem de Kabil'deki Sovyet Elçisi için büyük bir sürpriz olmuştur. Aralov'un raporu Sovyetler'in kesinlikle bir askeri harekâta hazırlanmış olduklarını göstermektedir. Ancak hazırlıklar tamamlanamamıştır ve Özbek grubun Ada'ya çıkışı bu durumu açığa çıkarmıştır.

Aralov'un raporu incelendiğinde Ada'ya çıkan 340 kişilik Özbek grubun Afgan Devleti'nin Basmacılar olan müsamahalı tutumuna bir tepki olmadığı görülmektedir. Ancak Kızıl Ordu birliklerinin Ada'ya intikali ise tamamıyla Özbeklerin Afgan güçleri ile başa çıkamamasının bir sonucudur. Aralov da bunu daha en başından itibaren operasyonda Rusların dahli ve bilgisi olduğu iddiasını tekrarlayarak kabul etmektedir.⁷⁰ Bu noktada NKID ve çalışanlarına gizlilik sebebiyle bu operasyon hakkında bilgi verilmemiş olması ihtimal dâhilindedir. Daha ziyade Taşkent ve Moskova'daki dar bir çevre içindeki askerî ve sivil idarecilerin konudan haberdar olduğu düşünülebilir.

Ada'ya çıkılması ve Afganlarla görüşmelere başlanması Kızıl Ordu operasyonunun gidişatını değiştirmiştir. Ada'daki Sovyet askeri güçlerinin komuta kademesi üstlerinden bir emir gelmeden Ada'yı terk etmemeye karar vermiştir. 3 Aralık 1925'te NKID yetkililerince konu ile ilgili olarak Stalin'e yazılan bir mektupta operasyonun plânlanan takvimin gerisinde kaldığı ve mevcut siyasî ortamda kabul edilemez olduğu ifade edilmiştir. Askerî operasyonun devam etmesi halinde ise iki ülke arasındaki ilişkiler ciddi şekilde kötüleşecektir. Bu da hâlihazırda Basmacı İsyanı ile meşgul olan Orta Asya'daki Sovyet idaresinin durumunu

⁶⁵ *RTsKhIDNI*, Copy of Act of the Extraordinary Meeting of the Revolutionary Committee of the Kuliab Province of the BNSR, f. 62, op. 2, d. 243, I. 5, 27 Ocak 1925; Panin, agm, s. 124.

⁶⁶ *Foreign Policy Archive of the Russian Federation/Arkhiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Federatsii (AVPRF)*, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 6-7, 22 Aralık 1925.

⁶⁷ Douglas A. Borer, *Soviet Foreign Policy Towards Afghanistan 1919-1988*, The University of Montana, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Montana 1988, s. 61; Ritter, agm, s. 554.

⁶⁸ *AVPRF*, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 6, 22 Aralık 1925.

⁶⁹ *AVPRF*, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 6, 22 Aralık 1925; Panin, agm, s. 125.

⁷⁰ *AVPRF*, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 7, 22 Aralık 1925; Panin, agm, s. 126.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

oldukça nazikleştirecektir. Ancak bu konuda Kremlin'in kendisine desteğinden emin olan Kızıl Ordu'nun Türkistan Cephesi Komutanı 20 Aralık 1925'te yayınladığı bir emirle Ada'da Afgan güçlerinin varlığına müsaade edilmeyeceğini ifade etmiştir. Ancak Afganlar daha önce davranmış ve 17 Aralık'ta Ada'daki işgalci Sovyet askerlerinin bir an önce ayrılmasını talep etmiştir.⁷¹ Sovyet diplomatları ile silahlı kuvvetleri arasında sorunun çözümüne yönelik fikir ayrılıkları yüzünden NKID ve Politbüro üyelerinin dâhi operasyon hakkında son ana kadar bilgilendirilmediği ihtimaller dâhilindedir.

Ada'nın geri alınması sırasında Sovyet İdaresi büyük krizin patlak vermesini ve dünya kamuoyunun tüm dikkatinin kendi üzerinde toplanmasını istememiştir. Keza Batı medyasında konunun haber olmasını da önlemeye çalışmıştır. Çünkü bu durumun Batı Dünyası'nın tüm dikkatini Sovyet Orta Asya'sı ve Basmacı İsyanı'na çekme ihtimali vardır. Afgan Devleti ise konuya özel bir önem vermiş ve uluslararası kamuoyunun da desteğini arkasına alabilmek için konuyu gündemde tutmaya çalışmıştır. Bu sebeple dönemin Afgan Dışişleri Bakanı Mahmud (Beg) Tarzi, Kabil'deki Sovyet Büyükelçisi Leonid Stark'la ön görüşmelere girmekten kaçınmıştır. Aksine, 18 Aralık 1925'te Afganistan, Sovyetlere oldukça sert bir nota vermiştir. Nota'nın içeriği dört madde ile özetlenebilir:

1. Sovyetler Birliği Ada'yı bir an önce terk edip, işgali sonlandırmalıdır.
2. Savaş esirleri iade edilmelidir.
3. Afganistan'ın zararı tazmin edilmelidir.
4. Resmi olarak özür dilenmelidir.

Afgan Hükümeti bu isteklerinin bir an önce yerine getirilmesini Sovyetler Birliğinden talep etmiştir. Notaya cevap verilmeyince Afganistan 15 Aralık'ta konu ile ilgili ilave tedbirler alma yoluna gitmiştir. Kabil'den kuzeye, Sovyet sınırına ek askerî birlikler sevk edilmiştir. Ada'nın geri iadesi konusunda Afgan Hükümeti'nin kararlı tutumu Batı medyası tarafından da desteklenmiştir. Bu desteğe ilave olarak İngiltere, SSCB'nin Afganistan'ın kuzey topraklarını işgal etmesinin kabul edilemez bir hareket olacağını ilân etmiştir.

Sovyet Dışişleri'nin temel amacı bu konuda uluslararası toplumun tepkisini üzerine çekmemek ve İngiltere gibi Batılı devletlerin soruna müdahil olmasının önüne geçmektir. Bu sayede anlaşmazlık fazla büyümeden çözülebilecektir. Aralov, NKID'in görüşlerini açıklarken Afgan tarafının perspektifinden bakılacak olursa, Penc Nehri'nin yaz aylarında suyunun çekildiği veya oldukça azaldığı dönemlerde, Orta Tugay Adası'nın kara ile birleştiğini, bu yüzden de Ada'nın Afgan toprağı olduğu iddiasının kabul edilebilir ve makûl bir iddia haline geldiğini aktarmıştır. Bu durumda Sovyet güçlerinin Ada'yı boşaltması icap edecektir. Bu yüzden sorunu çözmek ve sınırı yeniden belirlemek için en uygun çözümün karma bir sınır komisyonu kurulması olduğunu ifade etmiştir. Ancak sorunun bu yolla çözülmesi Ceyhun ve Penc ırmaklarının geçtiği tüm sınır hattını tartışmalı hale getirebilir, Afgan tarafı sınırın geri kalan kısmının da uluslararası hukuk kurallarına göre yeniden tanzimini talep edebilirdi. NKID, Sovyet liderliğinin Sovyet-Afgan sınırına bu açıdan bakmaya hazır ve istekli olmadığını bildiği için sorunun çözümüne yönelik yeni ve kabul edilebilir bir öneri hazırlamıştır. Orta Tugay'ın bir ada olduğunun taraflarca kabulü görüşmelerin başlaması için olmazsa olmaz bir şarttır. Buna ilave olarak karma bir sınır komisyonu teşkili de taraflarca mutlaka kabul edilmelidir. Bu iki şart yerine getirildikten sonra Orta Tugay'ın durumu tartışmaya açılacaktır. Ancak bu sayılanlar gerçekleşirse, Sovyet tarafı iyi niyetinin bir göstergesi olarak Kızıl Ordu birliklerinin Ada'yı tahliyesi talebini değerlendirmeye alacaktır. Aralov, NKID temsilcisi olarak bu önerileri Politbüro'ya sunduğunda, üyeler Afgan tarafı bu önerileri kabul etmezse ve Ada'yı askerî güç kullanarak geri almayı denerse ne yapılacağını da sormuştur.⁷² Afgan Devleti sınır anlaşmazlığı konusunu dünya kamuoyu tarafından bilinir bir hale getirdiğinden NKID, Stark'a Afgan Hükümeti'ni sakinleştirmesi için gerekli girişimlerde bulunması emrini vermiştir. Bu kapsamda Ada'da daha önce yaşanan olayların birkaç kendini bilmez işi olduğu, Moskova ve Türkistan'daki Sovyet idaresinin bu durum hakkında bir bilgisi ve dahlinin olmadığı, bu yüzden de Sovyetler'in bu konuda bir mesuliyet kabul etmediğini de Afgan tarafına uygun bir dille aktarması da istenmiştir. Ancak Stark'a görüşmeler sırasında tutumundan ve tavrından taviz vermemesi ve Sovyet Devleti'nin Orta Tugay Adası'nı kanunen kendi toprağı olarak gördüğünü de belirtmesi de emredilmiştir.⁷³

27 Aralık 1925'te Leonid Stark, Afgan Dışişleri Bakanı Mahmut Tarzi'ye sorunun çözümü için yapılması gerekenleri özetleyen bir öneriler paketi sunmuştur. Belgenin hareket noktası krizin büyümesinde iki tarafın da

⁷¹ AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 7, 22 Aralık 1925; Panin, agm, s. 126.

⁷² AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 8-9, 22 Aralık 1925; Panin, agm, s. 127.

⁷³ RTsKhlDNI, Telegram from the USSR Plenipotentiary in Afghanistan, L. Stark, to the NKID, Gizli, f. 62, op. 2, d. 71, I. 169; Panin, agm, s. 128.

ihmalinin olduğudur. Sovyet birliklerinin Ada'yı boşaltması talebi kabul edilmiştir ancak Ada'ya onların yerine Afgan askerlerinin de gönderilmemesi şartı öne sürülmüştür. Sınırın belirlenmesi için karma bir sınır komisyonu kurulması önerisi tekrarlanmış ve komisyonun altı ay içinde sorunu çözmesinin beklendiği ifade edilmiştir.⁷⁴ Önerileri değerlendiren Afgan tarafı karma sınır komisyonu kurulması önerisini bir kez daha reddetmiştir. Afganlara göre sınır komisyonu sorunun sürüncemede kalması için Sovyetler tarafından bulunan bir formülden başka bir şey değildir. Komisyon çalışmaya başlarsa, bu esnada zaman kazanacak olan Sovyetler Ada'daki askerî varlığını güçlendirecek ve sorunun uluslararası toplumun gündeminden düşmesini bekleyecektir. Daha sonra da Ada'daki varlığını kalıcı hale getirecektir. Bu mevcudiyeti meşrulaştırmak için de 1873 tarihli Afgan-Buhara Sınır Anlaşması'nı öne süreceklerdir. Afgan yönetimi konu hakkındaki tutumunu değiştirmiştir, artık prensip olarak sınır komisyonu kurulmasına karşı değildir. Sorunun çözümü için böyle bir komisyonun kurulması olumlu bir adım olacaktır, ancak Sovyetler Birliği'ne güvenmeyen Afganistan, komisyonun 1918 yılından sonra Ada'daki de facto mevcudiyetini tanıması şartıyla kabul edebileceğini ilân etmiştir. Ancak Kızıl Ordu birlikleri Ada'dan ayrılmamıştır ve sınır komisyonundan çıkacak bir karar olmadan da Kızıl Ordu birliklerinin Ada'yı boşaltmayacağı açıktır. Afgan tarafı bu realitenin ve kendi siyasî ve askerî gücünün sınırlarının farkındadır. Afganları endişeye sevk eden nokta, Hindistan'daki İngiliz İdaresi'nin de benzer bir yol izleyip Afganistan-Hindistan sınırını tartışmaya açmak için benzer bir yola müracaat etmesi ihtimalidir. Yani önce hak iddia ettiğin yeri işgal et, sonra da sınır komisyonu toplanmasını talep et!⁷⁵

Afganistan tüm bu endişelerine rağmen taktik açıdan avantajlı olan taraftır. Afganistan'ın 1873 Anlaşmasını ihlal ettiğini iddia etmek ve ispatlamak oldukça zordur. Çünkü bu anlaşmada nehir üzerindeki adalar hakkında hiçbir hüküm yoktur. İlave olarak Afganistan Ada'yı kara ile bitişik iken ilhak ettiğini iddia edebilirdi. Daha önce de ifade edildiği üzere nehir kurduğu zaman Ada Afgan kıyısı ile birleşmektedir. Toplantıda Tarzi, Stark'ın önerilerine karşı adadaki Kızıl Ordu birliklerinin tahliyesi ve Sovyet işgalinden önceki duruma geri dönülmesini önermiştir. Afgan Dışişleri Bakanı Mahmut Tarzi, bu istekler yerine getirilirse sınır komisyonu konusunun gündeme alınabileceğini ifade etmiştir. Afgan tarafının katı ve tavizsiz tutumunu gören Stark, Ada'da her iki tarafın da askerî birliklerinin bulunmasını önermiştir. Ancak Afgan tarafı bu öneriyi de kabul edilemez olarak nitelendirmiş ve geri çevirmiştir. Bunun üzerine Stark, Ada'nın kanuni statüsü konusunda Moskova'nın tavrı ve tutumunun kesin olduğunu, başka bir öneride bulunma yetkisinin olmadığını belirtmiştir. Görüşme bir sonuca ulaşmadan sonlanmıştır. Görüşmelerden bir sonuç çıkmaması üzerine Sovyet-Afgan ilişkileri krize girmiştir. Uluslararası toplumdaki gelen desteğin farkında olan Afganistan, hiçbir şeyin kendisine dayatılmasını kabul etmeye taraftar değildir. Aksine Sovyet tarafını baskı altına almak için görüşmelere Türkiye'nin Afganistan Büyükelçisi Fahri Paşa da dâhil edilmiştir. Fahri Paşa yapılan görüşmede Sovyetler tarafından Afganistan'a yapılacak bir askerî harekâtın yol açacağı sonuçlar hakkında Stark'ı uyarmıştır. Stark bu ikazı dikkate almış ve Moskova'ya iletmiştir. Çünkü aynı dönemde Sovyetlerin Orta Asya Askerî Komutanlığı, İngiltere'nin Orta Tugay adası anlaşmazlığını Afganistan-Sovyetler Birliği ilişkilerini bozmak için kullanacağı, ilaveten Afganistan'daki aşiretleri Sovyetler'e karşı kızdırtıp, Basmacılar da destek vereceği yönünde haberlerin kendi kaynaklarına ulaşmaya başladığını Moskova'ya bildirmiştir. Konuyu başarılı bir şekilde uluslararası kamuoyuna taşıyan ve görüşmelerde tavizsiz bir tutum takınan Afganistan yönetimi, Sovyet diplomatların itibarını sarsmıştır. Ancak Stark'a göre Afgan tarafı Sovyetlerin imtiyaz talepleri karşısında hazırlıklıdır, bu yüzden Afgan tarafının direncini kırmak için Moskova sebat etmeli ve pozisyonunu korumalıdır.⁷⁶

Sınır anlaşmazlığı konusu ile ilgili olarak 1925 yılı Aralık ayının son günlerinde Sovyet Büyükelçisi Stark ile Afgan Kralı Emanullah Han arasında bir görüşme olmuştur. Emir görünüşte dostane yaklaşımına karşın, Sovyet güçlerinin Ada'dan tamamen çekilmesini ve Ada'nın Afganistan'a iadesini kesin olarak talep etmiştir. Yapılan görüşmelerin sonunda Afgan tarafı ortak sınır komisyonu kurulmasını kabul etmiştir. Bu kabul ile Afgan tarafının beklentisi, sınır komisyonunun yetkilerinin genişletilerek Ceyhun-Penc yatağı boyunca tüm Sovyet-Afgan sınırın yeniden çizilmesidir. Emanullah Han, Sovyetlerin neden nehir konusunda uluslararası hukuk kuralları ve teamüllere uymak istemediğini anlamakta zorlandığını ifade etmiştir. Çünkü Sovyetlerin tek akarsu sınırı Afganistan ile değildir. Diğer bölgelerde uluslararası hukuk kurallarına uyarken neden Afgan sınırında bu normları görmezden geldiklerini açıklanması gereken bir konudur. Yine bu kurallara göre uluslararası sınır çizgisi nehrin tam orta yerinden geçirilecek bir hat olmalıdır ve sınır komisyonu da bu kuralın gereğini bir an önce yerine getirmelidir. Ancak kurulacak olan ortak sınır komisyonuna bu kadar geniş yetki verilmesi, Sovyetlerin plânında yoktur. Stark, uluslararası hukuk kurallarının mantıklı bir sebep göstermeden uygulanmak istenmemesinin savunulacak bir tarafı olmadığını farkındadır. Çünkü SSCB aynı kuralı diğer devletlerle olan akarsu sınırlarında itirazsız uygulamamaktadır.

⁷⁴ *RTsKhidNI*, Telegram From the USSR Plenipotentiary in Afghanistan, L. Stark, to the NKID, Gizli, f. 62, op. 2, d. 71, I. 169; Panin, agm, s. 128.

⁷⁵ Panin, agm, s. 129.

⁷⁶ Panin, agm, s. 129.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

Stark'ın Kabil'deki görüşmelerle ilgili raporu Moskova'ya ulaştıktan sonra, Sovyet Dışişleri Bakanlığı çok geç olmadan sınır komisyonunun yetkilerinin sınırlandırılmasının bir zaruret haline geldiğini anlamıştır. Yine bu kapsamda Dışişleri Bakanlığı karar vericileri tüm sınırın tekrar incelenmesi konusundan ayrı olarak Orta Tugay Adası bölgesindeki anlaşmazlığın, sınırın tamamının yeniden belirlenmesi konusundan ayrı olarak değerlendirilmesi önerisinin Afgan tarafına dayatılmasına karar vermiştir. Leonid Stark, Dışişleri Bakanlığı'nın bu kararını diplomatik bir dille Kral Emanullah Han'a ilemiştir. Sovyet tarafının görüşüne göre Sovyet-Afgan sınırının yeniden belirlenmesine ve bu konuda bir çalışma yapılmasına gerek yoktur. 1873 tarihli sınır protokolü hala geçerlidir.⁷⁷ Sovyetlerin tutumundaki değişikliği gören Afgan tarafı da bu konuda ısrarcı olmaktan vazgeçmiştir. Bununla birlikte, Afgan tarafının Ceyhun-Penc bölgesinde uluslararası sınırın yeniden belirlenmesi talebi Sovyetlerin bu konudaki tezlerinin hukuki temellerinin yeterince sağlam olmadığını göstermiştir. Bu durumun yol açacağı en önemli tehlike ise, gelecekte yaşanabilecek benzer bir olayda Ada'dan daha fazlasının da kaybedilmesi ihtimalidir. Bu yüzden 1926 yılının başlarında, Sovyetler ortak sınır komisyonu oluşturma talebini hızlandırmış, ancak komisyonun görev sahasını daraltılmasını savunmuştur. Bu kapsamda komisyonun görevi sadece Orta Tugay Adası'nın mülkiyetinin belirlenmesi konusuna indirgenmiştir. Sovyetler Birliği kendisini temsilen komisyonda Afganistan'da yakinen tanınan Fyodor Raskolnikov'u görevlendirmiştir. Sovyet tarafının komisyonda görevlendirdiği diğer üyeler ise Sovyetlerin Kabil Büyükelçiliği Genel Sekreteri E. M. Riks ve Mezar-ı Şerif Başkonsolosu B. P. Postnikov'dur.⁷⁸ Afganistan ise komisyona Dışişleri Bakan Yardımcısı Mirza Muhammed Han, Hafizullah Han ve Ali Ekber Han'ı temsilci olarak vermiştir.⁷⁹

Batılı ülkeler Afgan-Sovyet sınırındaki bu krizi en başından itibaren yakından takip etmiştir. Sovyetlerin hazırlıksız yakalandığı bu konu ile ilgili tepkilerini izlemişlerdir. Sorunun çözümü kapsamında ortak sınır komisyonu kurulması önerisi Batılı ülkelere genel olarak destek görmüş, ancak Ada'nın Afganistan'a geri verilmesi konusunda görüş belirtmekten kaçınmışlardır. Bu esnada Moskova'dan gelen talimatlar doğrultusunda Stark, 1 Şubat 1926'da Ada'daki Sovyet güçlerinin geri çekilmesini ve Ada'nın Afganistan'a iadesini öngören protokolü imzalamıştır. 4 Şubat'ta protokol Afgan basınında haber olmuştur.⁸⁰ Konunun kamuoyuna duyurulmasından sonra Afgan tarafında bir zafer havası hâkim olmuştur. Yaşanan bu zafer havasına ve anlaşmanın üzerinden bir aydan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen Sovyet güçleri Ada'yı terk etmemiştir. Bunun üzerine Afgan Dışişleri Bakanlığı yetkilileri Sovyet güçlerinin çekilmesinde yaşanan sorunlar nedeniyle ilgili olarak sınır komisyonu üyesi E. M. Riks ile görüşmüştür.⁸¹ Taraflar arasında yapılan görüşmeleri takiben 28 Mart'ta Afgan delegasyonu Hanabad'a ulaşmıştır. Afgan delegasyonu 2 Nisan'da da Yengi-Kala'ya doğru yola çıkmıştır. Bununla birlikte, Sovyet sınır komisyonu üyeleri de sınıra gelmesi ile sorunlar çözülmüştür.⁸²

28 Şubat 1926 saat 09:00'da Ada'nın devir teslimi için bir tören yapılmıştır. Ada'dan Sovyet güçlerinin tahliyesi için de ayrı bir tören yapılmıştır. Bir önceki gün, 27 Şubat'ta, Afgan askerî komuta kademesine Moskova'dan gelen ve Ada'daki Kızıl Ordu birliklerinin Ada'yı tahliye edeceklerine dair bir rapor ulaşmıştır. Yine Moskova'dan gelen emir doğrultusunda Ada'daki Sovyet askerî birliklerinin komutanı, Afgan tarafını Ada'yı teslim almaya çağırmıştır. Afgan tarafı da Ada'daki en büyük meskûn mahal olan Darkand'ın kontrolünü sağlamak için bir müfreze oluşturmuştur. Müfreze Ada'ya ulaştığında Ruslar onları selamlamış, Afganlar da buna aynı şekilde karşılık vermiştir. Bu seromoniden sonra Sovyet birlikleri kendi topraklarına dönmüştür.⁸³ Afgan basını bu olayı anlaşmazlığın mutlu bir sonla sona ermesi olarak haberleştirmiştir.⁸⁴

O dönemde, Sovyetlerde Ada'nın Afganistan'a terki kararını verebilecek sadece bir kişi vardır; o isim de Stalin'dir. Stalin, bu olayda Penc Nehri üzerindeki bir Ada'nın kaybının Sovyetlerin imajına olumsuz bir etkisinin olmayacağını, aksine bu durumun siyasi açıdan SSCB'ne büyük fayda sağlayacağını öngörmüştür. Stalin, Ada'nın Afganistan'a verilmesine karşılık Afganistan'dan Basmacılara verdiği desteği sonlandırmasını istemiştir. O dönemde Pravda Vostoka'da çıkan haberde SSCB'nin bu olayla barışa ve dostluğa olan inancı ve adanmışlığını ispatladığını ve SSCB'nin benzer bir yapıcı tutum ve yaklaşımı Afganistan'dan beklediği ifade edilmiştir. Afganistan'ın iyi niyetinin göstergesi ise Buhara Emiri'nin ve beraberindekilerin faaliyetlerine izin

⁷⁷ Panin, agm, s. 130.

⁷⁸ Pravda Vostoka, 10 Mart 1926. Ayrıca bkz. AVPRF, USSR Plenipotentiary to Afghanistan Stark on Behalf of Tarzi, f. 71, op. 9, p. 4, d. 1, I. 328, 9 Şubat 1926; Panin, agm, s. 130.

⁷⁹ Panin, agm, s. 130.

⁸⁰ Mikhail I. Volodarskii, *Sovety i ikh İuzhnye Sosedi Iran i Afganistan (1917-1933) [Sovyetler ve Güney Komşuları, İran ve Afganistan (1917-1933)]*, Overseas Publications Interchange, Londra 1985 s.183.

⁸¹ AVPRF, Copy of Verbal Note From the Afghan Ministry of Foreign Affairs to the Plenipotentiary in Kabul, f. 71, op. 9, p. 4, d. 2, I. 365, 18 Şubat 1926; Panin, agm, s. 130.

⁸² Panin, agm, s. 130.

⁸³ "Sovyet birlikleri 1926 yılında Moskova'nın, Ada'nın Afganistan'a ait olduğunu kabul etmesi üzerine geri çekilmiştir." Bkz. Thomas Hammond, *Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, The Soviet Invasion, and The Consequences*, Westview Press, Boulder 1984, s. 12-13.

⁸⁴ Pioneer, 31 Mart 1926; Panin, agm, s. 131.

vermemesidir. Çünkü onların faaliyetleri Tacik halkının barış ve istikrar içinde yaşamasına engel olmaktadır.⁸⁵ Daha açık ifadesi ile Afganistan'ın Basmacılar verdiği desteği kesmesi istenmiştir. Kremlin bu hamlesiyle diplomatik bir yenilgiyi stratejik bir başarıya dönüştürmeye çalışmıştır. 15 Ağustos 1926 tarihinde Ada'nın Afganistan'a devrini onaylayan protokol taraflar tarafından imzalanmıştır.⁸⁶ SSCB bu protokol ile Ada'nın Afganistan toprağı olduğunu kabul etmiştir. Aynı gün Afgan Dışişleri Bakanı Tarzi Afgan Devleti adına Stark'a, Orta Tugay Adası'nın SSCB'ne hasım unsurların kullanımına kapatılması ve Ada'nın SSCB topraklarına yapılacak saldırılarda geçiş ve üslenme alanı olarak kullanılmasının önlenmesi konusunda gerekli tedbirlerin alınacağı konusunda teminat vermiştir.⁸⁷ Eğer Ada'da bu türden girişimlerde bulunmaya çalışan kişiler olursa, Afgan güçleri hemen müdahil olacak ve gerekli tedbirleri alacaktır.⁸⁸ Ada ile ilgili ihtilafın çözülmesinden sonra, 31 Ağustos tarihinde Sovyetler Birliği ve Afganistan arasında bir Saldırmazlık ve Tarafsızlık Anlaşması imzalanmıştır.⁸⁹ SSCB bu anlaşmayı Ada'nın Afganistan'a devrine karşılık bir iyi niyet göstergesi olarak talep etmiştir.⁹⁰

SONUÇ

Çarlık Rusya'sının Birinci Dünya Savaşı sırasında cepheye gönderilmek üzere Türkistan ahalisinden asker toplama çabası, bölgeye yerleştirilen Rus/Slav göçmenler ve onlara yerli halktan müsadere edilen toprakların verilmesi ile birleşince Çarlık İdaresi'ne karşı bir isyan patlak vermiştir. Bu isyan tam olarak bastırılmadan önce Çarlık İdaresi'nin dağılması ve sonrasında ortaya çıkan Ekim Devrimi ve Rus İç Savaşı bölgenin durumunun belirsizliğe girmesine neden olmuştur. Bu belirsizlik Bolşeviklerin iç savaşı kazanıp iktidarı ele geçirmesi ile sonlansa da, Türkistan genelindeki huzursuzluk tamamen sonlanmamıştır. Çarlık İdaresi gibi Bolşevikler ve onların kurduğu SSCB de Türkistan'da istenmeyen bir yönetim olmuş ve onlara karşı da isyan hareketi devam etmiştir. Sovyetler haydut olarak nitelendirerek itibarsızlaştırmaya çalıştığı bu isyana Basmacı (Baskıncılar, Haydutlar) İsyanı adını vermiştir. Bu tanımlamayı Türkistan ahalisi ilk başlarda kabul etmemiştir. Ancak terimde zamanla olumlu yönde bir anlam kayması olmuştur. Basmacı İsyanı "haydut" anlamında değil de SSCB yönetimine karşı savaşan Türkistanlıları tanımlamada kullanılır hale gelmiştir. Sovyet yönetimi, Türkistan bölgesinin yönetiminden çıkmaması için önce Korenizatsiya/Yerlileştirme Politikası ile Türkistan ahalisini Sovyet yönetim kademesinin görünür yerlerinde istihdam ederek kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Daha sonra da yine bu politika kapsamında Türkistan bölgesini beş ayrı devlete bölerek gücünü kırmaya ve daha kolay yönetilir hale getirmeye çalışmıştır. Bu girişimlerin altında yatan sebeplerden biri de Basmacılar gibi olası muhalefet hareketlerinin gücünü de kırmak, dayandıkları toplumsal zemini daraltmaktır.

Sovyet güçleri açısından sayıları pek de fazla olmayan ve sürekli hareket halinde olan Basmacıları arayıp bulmak oldukça zor olmuştur. Özellikle de sınırın karşı tarafına, Afganistan'a geçtiklerinde Kızıl Ordu takibinden kurtulmuş oluyorlardı. Afganistan'da Bolşevik idaresini kabul etmeyip yakın zamanda göç edenlerle birlikte önemli bir Türkistan kökenli nüfus yaşamakta idi. Basmacılar, aralarında akrabalık ve soy bağı buluna bu nüfustan destek görmüş ve korunma sağlamıştır. Bu yüzden de ilk fırsatta Türkistan'a geri dönüp oradaki faaliyetlerine devam edebilmişlerdir.

Bu dönemde Afganistan ile ortaya çıkan Orta Tugay Adası'nın mülkiyeti ile ilgili sınır sorunu Sovyetlere Basmacı İsyanı bastırarak ve Afganistan'ı güvenli bir bölge olmaktan çıkarmak için aradıkları fırsatı vermiştir. Sovyet lideri Stalin, Basmacıların Afganistan'la irtibatını kesmek için bu olayı bir fırsat olarak görmüştür. Adayı Afganistan'a vermeyi kabul etmiş; sınır anlaşmazlığı konusunda Afganistan'a taviz vermiş ama taktik alanda bu tavizi ortadan kaldıran bir başarı kazanmıştır. Afganistan adayı geri alması karşılığında Basmacıların adayı geçiş noktası ve barınma alanı olarak kullanmalarını önleyeceğine dair teminat vermek zorunda kalmıştır. Bu sayede lojistik desteği kesilen Basmacılar büyük bir darbe yemiştir. Stalin, bu hamlesini desteklemek için 1929 yılında, Afgan Kralı talebi üzerine ağır silahlarla desteklenen 1.000 kişilik bir Kızıl Ordu birliğini Afganistan'a, kralı korumaları için göndermiştir. Bu birlik sadece Kral'ı korumakla kalmamış, Afganistan'a kalan Basmacıların da temizlenmesinde Afgan Devleti'ne yardımcı olmuştur. Tüm bu hamleler sonucunda SSCB, Basmacı İsyanı'nı sonlandırmada noktasında önemli bir mesafe kat etmiştir. Afganistan-SSCB arasında ortaya çıkan bu sınır ihtilafını Sovyet tarafı başarılı bir şekilde kendi çıkarına kullanmış ve Türkistan'daki idaresine tehdit oluşturan Basmacı İsyanı'nın sona ermesini sağlamıştır. Sovyetler Birliği ayrıca Orta Tugay Adası'nın teslimi için şart koştuğu Saldırmazlık ve Tarafsızlık Anlaşması ile de Afganistan'da ve Afgan Devleti içinde kendisine bir etki alanı yaratma imkânı bulmuş, bu süreç 1979 yılında Sovyetlerin Afganistan'ı işgaline kadar giden süreci başlatmıştır.

⁸⁵ *Pravda Vostoka*, 10 Mart 1926.

⁸⁶ Volodarskii, *age*, s. 183; Panin, *agm*, s. 131.

⁸⁷ Ritter, *agm*, s. 554.

⁸⁸ *AVPRF*, Copy of Translation of a Note From the Afghan Ministry of Foreign Affairs, Signed by M. Tarzi, to Plenipotentiary of the USSR Stark, Kabul, f. 71, op. 9, p. 4, d. 2, I. 152, 15 Ağustos 1926; Panin, *agm*, s. 131.

⁸⁹ Ritter, *agm*, s. 554.

⁹⁰ Volodarskii, *age*, s. 184.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Russian Center for Storing and Studying Documents from Recent History (RTsKhIDNI)

RTsKhIDNI, Act of Extraordinary Meeting of the Revolutionary Committee of the Kuliab Province of the Bukhara People's Soviet Republic, f. 62, op. 2, d. 243, I. 4, 27 Ocak 1925.

RTsKhIDNI, Copy of a Letter from Deneiko to Raskolnikov, Gizli, f. 62, op. 2, d. 71, I. 9, Aralık 1923.

RTsKhIDNI, Copy of a Memorandum From Deneiko to the Authorized Representative of the People's Commissariat of Foreign Affairs in Central Asia, f. 62, op. 2, d. 71, I. 8, 31, Ocak 1924.

Foreign Policy Archive of the Russian Federation/ Arkhiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Federatsii (AVPRF)

AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 6-7, 22 Aralık 1925.

AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 6, 22 Aralık 1925.

AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 7, 22 Aralık 1925.

AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 8-9, 22 Aralık 1925.

AVPRF, USSR Plenipotentiary to Afghanistan Stark on Behalf of Tarzi, f. 71, op. 9, p. 4, d. 1, I. 328, 9 Şubat 1926.

AVPRF, Copy of Verbal Note From the Afghan Ministry of Foreign Affairs to the Plenipotentiary in Kabul, f. 71, op. 9, p. 4, d. 2, I. 365, 18 Şubat 1926.

AVPRF, Copy of Translation of a Note From the Afghan Ministry of Foreign Affairs, Signed by M. Tarzi, to Plenipotentiary of the USSR Stark, Kabul, f. 71, op. 9, p. 4, d. 2, I. 152, 15 Ağustos 1926.

II. Gazeteler

Pravda Vostoka, 10 Mart 1926.

Pioneer, 31 Mart 1926.

ÇAĞATAY, Tahir (Temuroğlu), "Türkistan'da İnkılab Devri (Bir Yaş Türkistançı'nın Hatıra Defterinden Basmaçılık Hareketi Tarihi Dair Notlar II)", *Yaş Türkistan*, S. 28, 1932, s. 9-14.

ÇAĞATAY, Tahir (Temuroğlu), "Türkistan'da İnkılab Devri", *Yaş Türkistan*, 29, 1932, s. 19.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa, "Qozgaliştan "Qurtuluşğa", *Yaş Türkistan*, 9-10, 1930, s. 3-4.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa, (Çokayoğlu), "Bir İlmî Yalganga Karşı (Hokand Muhtariyetiniñ 14'nci Yıldönümü Münasebetiyle II)", *Yaş Türkistan*, 26, 1932, s. 8.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa, "Türkistan'ın Bahtsızlığı ve Ondan Kurtuluş Yolu", *Yaş Türkistan*, 27, 1932, s. 15.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa, "Türkistan ve Buhara mı, Yoksa Toğrudan Toğru Türkistan?", *Yaş Türkistan*, 28, 1932, s. 1.

İmzasız, "Enver Paşa'nın Şehadeti", *Yaş Türkistan*, 16, 1931, s. 34-35.

İsimsiz, "Basmaçılık", *Yaş Türkistan*, 39, 1933, s. 5.

OKTAY, Abdülvahap (Canay), "Basmaçılık Toğrısında", *Yaş Türkistan*, 2/3-4, Şubat-Mart 1930, s. 5.

OKTAY, Abdülvahap (Canay), "İbrahim Bek Lakaylı Qalay Tutulğan İdi?", *Yaş Türkistan*, 74, 1936, s. 25.

III. Araştırma Eserleri

ANDİCAN, Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 1. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

- AZAMHOCAYEV, Saidekber, *Türkistan Muhtariyeti (Milli, Demokratik Devletçilik Kuruluşu Tecrübesi)*, Taşkent Neşriyat, Taşkent 2000.
- BADEMÇİ, Ali, *Korbaşlar:1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1975.
- BANDERA, Vladimir N, “The New Economic Policy (NEP) as Economic System”, *Journal of Political Economy*, 71/3, (1963), s. 265-279.
- BENDRIKOV, K. Y., *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye (1865-1924)*, Moskova 1960.
- BOETTKE, Peter J. , *The Political Economy of Soviet Socialism: The Formative Years,1918-1928*, Kluwer Academic Publishers, Boston 1990.
- BORER, Douglas A., *Soviet Foreign Policy Towards Afghanistan 1919-1988*, The University of Montana, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Montana 1988.
- BROXUP, Marie, *Basmacılar*, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No 4, Ankara 1984.
- BULAK BAŞI, “Kokand ve Alaş Orda Milli Hükümetleri”, *Milli Türkistan*, 2/70-71, (Mart 1951), s. 15-22.
- CASTAGNE, Joseph, *Orta Asya Bozkırlarında Bir Osmanlı Generali Enver Paşa*, çev. Reşat UZMEN, Orkun Yayınları, İstanbul 1991.
- CHAMBERLIN, William Henry, *The Russian Revolution 1918-1921 From the Civil War to the Construction of Power*, Cilt. II, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1987.
- CHOKAEV, Mustafa, “The Basmacı Movement in Turkestan “, *The Asiatic Review*, 24/78, (1928), s. 273-288. Kısaltılmış Türkçesi, çev. Eşref Bengi ÖZBİLEN, “Türkistan’da Basmacı Hareketi”, *Türkistan*, 1/4, (1988), s. 13-18.
- COREYEV, M., *Ozbekistanning Yangı Tarihi II*, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000.
- ÇELEBİ, Ercan, “Rusya ve Ermeni Meselesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 150, 2004, s. 39-48.
- ÇELEBİ, Ercan, “Türkistan Milli Mücadelesi: Sovyet Tarih Görüşü Bakımından Bir Değerlendirme”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/4, 2019, s. 1916-1940.
- ÇOROTEGİN, Tmçtikbek-MOLDOKASIMOV, Kıyaz, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaçı Tarihi*, Bişkek 2000.
- DEVİRİSHEVA, Khalida, “Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihinin Bazı Meseleleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, (2016), s. 187-198.
- DMITRENKO, V. P. , “Certain Aspects of the New Economic Policy in Soviet Historical Scholarship of the 1960s” *Soviet Studies in History*, 11/3, (1972-1973), s. 213-251.
- DUMAN, Oğuz Şaban, *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- GRAU, Lester W., “Securing the Borders of Afghanistan During the Soviet-Afghan War”, *Journal of Slavic Military Studies*, 28, (2015), s. 414-428.
- HAMMOND, Thomas, *Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, The Soviet Invasion, and The Consequences*, Westview Press, Boulder 1984.
- HARRISON, Mark, “Why did NEP Fail?” *Economics of Planning*, 16/1, (1980), s. 57-66.
- HATUNOĞLU, Nurettin, *Buhara Hanlığının Son Emiri Alimhan ve Dönemi (1911-1920)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- _____, “Buhara’daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 38, (2015), s. 1-33.
- _____, “Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı’ndaki Siyasi Gelişmeler”, *Belleten*, 79/285, (2015), s. 713-738.
- _____, “Buhâra Emirliği’nin Son Hükümdarı Âlim Han’ın Afganistan’da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (2018), s. 127-144.
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, İstanbul 1975.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

_____, *Türkistan'da Basmacılık (Milli Mücadele) Tarihinin Ana Hatları*, Türk Tarihi I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul 1986.

_____, “Türkistan'da Basmacılık Hareketi (Milli Mücadele 1918-1934)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S17, (Temmuz 1986), s. 25-31.

_____, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

_____, “Basmacılar”, *Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No: 261, Tarih ve Kültür Serisi: 6, Ankara 1997.

_____, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

İNAN, Arı, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, İmge Kitabevi, Ankara 1997.

KILLIOĞLU, Mehmet Erkan, *Özbekistan'da Dört Tarz Siyaset ve Özbek Modernleşmesi: Ruslaşmak, Sovyetleşmek, Özbekleşmek ve İslamlaşmak*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020.

KÖSEÖĞLU, Tülay, “Mustafa Çokay'ın Kaleminden Enver Paşa ve Paşa'nın Şehadeti”, *Türkiyat Mecmuası*, 28/1, (2018), s. 77-89.

MERDANOĞLU Süleyman-MUHAMMEDİEV, Nasriddin, *Özbekistan Kılavuzu*, Özbekistan Altın Miras Vakfı, Ankara 1997.

NOVE, Alec, “Some Thoughts on the End of NEP”, *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860–1930: Essays for Olga Crisp*, ed. Linda EDMONDSON ve Peter WALDRON, St. Martin's Press, New York 1992, s.234-243.

PAKSOY, H. B. , “Basmachi” *Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union*, Cilt: 4, Academic International Press, Florida 1991.

PANIN, Sergei Borisovich, “The Soviet-Afghan Conflict of 1925-26 Over the Island of Urta-Tugai”, çev. Harold S. ORENSTEIN, *The Journal of Slavic Military Studies*, 12/3, (Eylül 1999), s. 122-133.

PANIN, Sergei Borisovich, *Rossia i Afganistan, 1905-1918 (Russia and Afghanistan, 1905-1918)*, Irkutsk 1995.

PARK, Alexandre G., *Bolshevism in Turkestan, 1917-1927*, Columbia University Press, New York 1957.

PREOBRAZHENSKY, Yevgheni Alekseyevich, *The Economic Policy of the Proletariat in a Peasant Country, The Crisis of Soviet Industrialization: Selected Essays*, ed. D. A. FILTZER, M. E. Sharpe, New York 1979.

RECEPOV, Kahraman, *Buharaga Kızıl Armiye Baskını ve Unge Karşı Kureş: Tarih Hakikatı 1920-1924*, Taşkent Manevyatı Yayınları, Taşkent 2002.

RITTER, Jr., William S., “The Final Phase in the Liquidation of Anti-Soviet Resistance in Tadzhikistan: Ibrahim Bek and the Basmachi, 1924-1931”, *Soviet Studies*, 37/4, (1985), s. 484-493.

RITTER, William S., “Revolt in the Mountains: Fuzail Maksim and the Occupation of Garm, Spring 1929”, *Journal of Contemporary History*, 25/4, (1990), s. 547-580.

SAKENOVA, Gulzhanat, *Kazakistan'daki “Alaş” Milli Kurtuluş Hareketi ve Türkiye'deki Milli Kurtuluş Hareketi ile Mukayesesi (1917-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002.

SOCHOR, Zenovia, “NEP Rediscovered: Current Soviet Interest in Alternative Strategies of Development”, *Soviet Union*, 9, (1982), s. 189-211.

TOGAN, Ahmet Zeki Velidi, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

_____, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

VOLODARSKII, Mikhail I. , *Sovety i ikh İuzhnye Sosedi İnan i Afganistan (1917-1933) [Sovyetler ve Güney Komşuları, İnan ve Afganistan (1917-1933)]*, Overseas Publications Interchange, Londra 1985.

YAMAUCHI, Masayuki, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995.

YARKIN, İbrahim, “Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri ile Basmacılık Hareketi Hakkında”, *Türk Kültürü*, 23, (Eylül 1964), s. 37-42.

YILMAZ, Mehmet-ATA, Ferudun, “Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi ile İlgili İki Rapor”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 15, (2004), s. 205-225.

YORULMAZ, Osman, “Alaş Orda Hareketi”, *Belleten*, 80/289, (2016), s. 939-976.

ZALESKI, Eugene, *Planning for Economic Growth in the Soviet Union, 1918-1932*, çev. Marie-Christine MACANDREW ve G. Warren NUTTER, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1971.

ZİYAEVA, Dana, *Türkistan Milli Azadlık Hareketi*, Gafur Gulam Namıdaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 2000.

IV. Elektronik Kaynaklar

CURTIS, Glen E., (ed.), “Uzbekistan-A Country Study”, Library Of Congress, Federal Research Division, Washington 1996, <http://countrystudies.us/uzbekistan/> [Erişim tarihi: 18 Eylül 2020].

**ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI
VE BASMACI İSYANI**